

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії у XVIII ст.»

Виконав: студент 2-го року
навчання, спеціальності: 032 «Історія
та археологія» Освітньо-наукової
програми «Історія» Школовий Антон
Сергійович

Наукова керівниця: Григор’єва Тетяна Юріївна, доц.,
к.і.н. Рецензент: Сокирко Олексій Григорович, доц.,
д.і.н.

Кваліфікаційна
робота захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ ” _____ 2026 р.

Київ – 2026

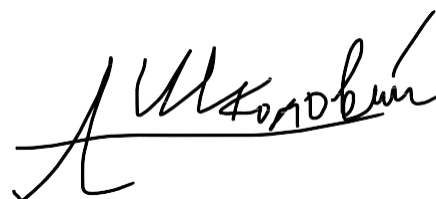
Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Школовий Антон Сергійович, студент 2 р.н. магістратури факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”, адреса електронної пошти: anton.shkolovyi@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії у XVIII ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії у XVIII ст.»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Наукова керівниця: Григор'єва Тетяна Юріївна

Захищена: " __ " _____ 2026 р.

Кваліфікаційна робота присвячена поверненню з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії та Гетьманщини у XVIII ст. Робота має на меті висвітлити процес повернення полонених у двох площинах: юридичній та практичній.

Дослідження базується на неопублікованих джерелах з фонду 59 (Київська губерньська канцелярія) та фонду 51 (Генеральна військова канцелярія). Для окреслення юридичної площини повернення полонених використовувались збірник опублікованих джерел «Полное собрание законов Российской империи». Для аналізу джерел була використана сучасна історіографія та методологія.

У результаті цього дослідження було висвітлено, як питання повернення полонених вирішувалось у сфері законодавства та як це законодавство виконувалось на практиці. Також було визначено терміни, якими послуговувались для опису полону.

Дослідження дає змогу подивитись на полон, як явище, яке було актуально аж до XVIII століття.

Зміст

Вступ	2
Розділ I. Обставини потрапляння в полон у XVIII ст.	6
1.1. <i>Полон в Османській імперії у XVIII ст.</i>	6
1.2. <i>Протидія полону у Російській імперії</i>	13
Розділ II. Правова рамка щодо полонених у Гетьманщині та в Російській імперії в XVIII ст.	22
2.1. <i>Типи документів</i>	22
2.2. <i>Писарі Гетьманщини та Київської губернії</i>	24
2.3. <i>Регулювання статусу полонених у законодавстві Російській імперії</i>	27
2.4. <i>Термінологія щодо полону у Російській імперії</i>	36
Розділ III. Повернення полонених за документами Київської губернської та Генеральної військової канцелярій	42
3.1. <i>Статистика щодо полонених</i>	42
3.2. <i>Фактори, що сприяли поверненню з полону</i>	52
3.3. <i>Процес отримання пільг після звільнення з полону</i>	54
Висновки	79
Список літератури та джерел	82

Вступ

Татарські набіги на терени Речі Посполитої та Московського царства в цілому є добре дослідженою темою. Дослідники зосереджували свою увагу на демографічних, економічних, політичних наслідках татарських набігів, вивчали методи захоплення полонених та функціонування ринку рабів у чорноморському регіоні. Серед українських дослідників тема набігів і полону цікавила Олександра Галенка¹, також нею займалися польські історики Матеуш Горн², Даріуш Колодзейчик³, Анджей Гліва⁴, Наталія Круліковська⁵; турецькі: Фатма Сел Турхан⁶, Фірат Яса⁷, і російські – Міхаїл Кізілов⁸ та Александр Лавров⁹. Більшість істориків зосереджувалася на періоді з XV по XVII століття, тобто на періоді, коли татарські набіги набули катастрофічних масштабів для всієї Східної Європи. Проте полон в Кримському ханаті та Османській імперії у XVIII ст. вже перебуває переважно поза фокусом уваги дослідників.

Лише нещодавно історики, особливо після монографії американського дослідника Вілла Смайлі¹⁰, почали звертатись до проблеми полону у XVIII ст.

¹ Галенко О. Про татарські набіги на українські землі. *Український історичний журнал* №6, 2003. С. 52-68. Halenko O. Towards the character of Ottoman policy in the northern Black sea region after the treaty of Belgrade (1739). *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 18 (79)*. 1999. №1. 101-112 p.

² Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław

³ Kolodziejczyk D. Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries. *Oriente Moderne*. № 25 P. 149-159

⁴ Gliwa A. How Captives were taken: The Making of the Tatar Slaving Raids in the Early Modern Period. *Slavery in the Black Sea Region, c. 900-1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*. Leiden, 2021. P. 187-249

⁵ Krolikowska N. Social status, Living Conditions, and Religiosity of Slaves from the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Crimean Khanate in the 17th Century

⁶ Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. 1-18 p.

⁷ Yaşa F. From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate. *Slavery & Abolition*. 2023. Vol. 44 №4. 784-804 p

⁸ Kizilov M. Polish Slaves and Captives in the Crimea in the Seventeenth Century. *Acta Orientalia Hungaricae*. №73, 2020. P. 251-265

⁹ Лавров А. «Полоняники» как социальная группа. Правовой статус и интеграция бывших военнопленных в Московском государстве. *Cahiers du monde russe*. 2010. №51/2-3

¹⁰ Smiley W. *From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. New York: Oxford University Press

Попри новий тренд, дослідження довгий час базувалася на уявленні про занепад Османської імперії у XVIII столітті, що начебто настав після поразки у війні зі Священною Лігою. Ми, у свою чергу, спираємось на перспективу, яку запропонувала американська дослідниця Карен Баркі. У своїй монографії «Empire of difference the Ottomans in comparative perspective» вона подає історію Османської імперії у XVIII ст. через призму адаптації, а не занепаду. З такої точки зору стає видно, що рабство теж нікуди не зникло, а змінилось. З одного боку, зникла потреба у рабах у військовій сфері: яничари стали замкнутим соціальним станом, що не потребував нових рабів, а відтак і девшірме теж зникло¹¹. Проте з іншого боку, домашнє рабство цілком собі продовжувало існувати, а полон залишився основним методів потрапляння у рабство. Скасування викупу за полонених, що було досягнуто Російською імперією в Белградському мирному договорі 1739 року, залишилось лише на папері. Практика викупу існувала ще довго, особливо на периферії Османської імперії.

Частині полонених з території Гетьманщини і ширше – Російської імперії – вдавалося повернутися додому. Когось із них викупували рідні, комусь вдавалося відкупитись самому, а хтось просто тікав. Незалежно від сценарію, усі вони мусили пройти через прикордонні форпости. Багато з них розраховували на грошову компенсацію від держави за час, проведений у полоні. Усі ці процеси - повернення полонених та їх реінтеграція шляхом надання фінансової допомоги регулювалися різними правовими нормами у Російській імперії. Проте на практиці отримання допомоги залежало від соціального стану та зв'язків, які мав полонений. Відтак, потреба співвіднести юридичні норми, які мали регулювати процеси повернення полонених, та їхнє практичне втілення визначає актуальність цієї роботи.

¹¹ Aksan V. Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War. *War in History*. Vol. 5, No. 1 (January 1998). P. 26

Таким чином мета нашого дослідження полягає у тому, аби простежити процес повернення полонених у двох площинах: юридичній та практичній.

Відповідно до нашої мети ми ставимо наступні завдання:

- 1) Визначити основні зміни в работоргівлі Османської імперії в XVIII столітті та з'ясувати, яким чином Російська імперія боролася з проблемою полону .
- 2) Окреслити правову рамку стосовно повернення полонених в Російській імперії.
- 3) На основі джерел Київської губернської канцелярії та Генеральної військової канцелярії дослідити, як повернення полонених відбувалось на практиці

Об'єктом нашого дослідження є процес повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії.

Предметом нашого дослідження є юридичні норми, адміністративні механізми та практики реалізації повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Російської імперії.

Методологією цього дослідження є загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел.

Для дослідження правової рамки, в межах якої відбулося повернення полонених до Гетьманщини та Російської імперії, основним джерелом виступає *«Полное собрание законов Российской империи»*, а саме перша редакція видана у 1830 році, яка складається з 45 томів¹². Для того, аби зрозуміти, як повернення працювало на практиці ми звернулись до фондів Київської губернської канцелярії та Генеральної військової канцелярії.

¹² Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. XX-XXIV

Хронологічні рамки нашого дослідження обмежуються XVIII століттям. Проте більш детальний фокус зосереджений на періоді з 1708 по 1774 роки. 1708 рік обраний як початковий, оскільки тоді унаслідок адміністративної реформи Петра I було створено Київську губернію. 1774 рік був обраний як кінцевий, бо саме тоді був підписаний Кючук-Кайнарджійський мир, що завершив російсько-турецьку війну 1768-1774 років та змінив міжнародний статус Кримського ханату.

Територіальні межі дослідження охоплюють території, що перебували під юрисдикцією Київської губернії.

Заздалегідь зазначимо, що в нашому дослідженні використовується подвійна термінологія на позначення Московського царства та Російська імперія, оскільки наші хронологічні рамки охоплюють період до проголошення імперії Петром I у 1721 році.

Структура роботи складається з вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури.

Розділ I. Обставини потрапляння в полон у XVIII ст.

Для того аби простежити повернення полонених з Османської імперії та Кримського ханату до Гетьманщини та Російської імперії необхідно треба окреслити, те що відбувається в обидвох точках маршруту. Таким чином, у цьому розділі ми розглянемо те, як змінюється работоргівля у Османській імперії у XVIII столітті та як Російська імперія вирішує питання полону.

1.1. Полон в Османській імперії у XVIII ст.

Відповідно до норм ісламу в Османській імперії людина могла бути у рабстві з двох причин: або вже народитись рабом, або бути іновірцем, що потрапив у полон під час війни¹³. Проте Османська імперія після поразки у війні зі Священною Лігою (1686-1699) переважно перейшла до оборони своїх теренів, що вкрай обмежувало можливості робити військові походи на територію противника, під час яких набирався полон. Це у свою чергу створює питання: яким чином набиралися раби у XVIII столітті?

Торгівля рабами була одним з варіантів для вирішення цієї проблеми. Попит на рабів частково покривався Кримським ханатом, але у XVIII столітті ця система почала давати збій. Згідно з підрахунками британських істориків Волни Черніш та Ранджіта Лалла кількості татарських набігів на терени Східної Європи, ми бачимо, що масштаби полону у XVIII ст. є значно меншими¹⁴. Використовуючи їх базу даних ми підраховали, що за період з 1700-1774 роки на територію Гетьманщини та Російської імперії було скоєно 96 набігів, в яких було захоплено не менше 18 тисяч полонених. Для порівняння за період 1654-1699 роки було скоєно 89 набігів, в яких було

¹³ Hakan Erdem Y. *Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909*. Oxford, 1996. P.29

¹⁴ Charnysh V., Lall R. *Consequences of the Black Sea Slave Trade: Long-Run Development in Eastern Europe*. *American Political Science Review*. Published online 2026:1-23.

захоплено не менше 108 тисяч полонених¹⁵. Таке різке падіння мало б викликати дефіцит рабів в Османській імперії.

Таким чином Османська імперія потребувала інших методів поповнення кількості своїх рабів, аби уникнути дефіциту. У XVIII ст. рішення було знайдено в підлеглих Черкесії та Грузії та в доступі до африканського ринку. Саме вихідці з Грузії та Черкесії почали посідати значну частку серед невільного населення Османської імперії. Лише в першій половині XIX століття їх повністю замінюють африканські раби¹⁶. Посприяло цій ситуації також те, що у 1722 році Османській імперії вдалося вибити на деякий час східну Грузію з-під впливу держави Сафавідів – одного зі своїх основних конкурентів на Кавказі¹⁷. Це дозволило збільшити кількість полонених, оскільки держава Сафавідів також збирала полонених з Грузії. Ринок Кавказу був ближчим, надійнішим та доступнішим для Османської імперії, ніж прикордоння з Російською імперією та Річчю Посполитої. Проте постійна конкуренція з Сафавідами, а згодом втручання Російської імперії, зменшували можливості в збиранні полону та примушували переорієнтовуватися на африканські ринки.

Прикордоння, яке важко контролювалося, що Російською, що Османською імперіями, було зручним простором для людоловства. Відсутність постійного військового контролю та чіткої демаркації дозволяла невеликим ватагам з обидвох сторін безперешкодно перетинати кордон. Ці озброєнні ватаги вчиняли різного роду злочини з метою наживи: викрадення людей та коней, грабунки, в рідкісних випадках вбивства. Такі дії йшли у розріз з

¹⁵ Charnysh, Volha, and Lall, Ranjit. 2026. "Replication Data for: Consequences of the Black Sea Slave Trade: Long-Run Development in Eastern Europe." Harvard Dataverse. Dataset. <https://doi.org/10.7910/DVN/XF0NPN>.

¹⁶ Toledano E. R.. Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period. *The Cambridge World History of Slavery, Vol. 3 (1420-1804)*, Cambridge University Press, 2011 С. 26-27

¹⁷ Peradze K. Georgian Slaves in Ottoman Tripoli (18-19th centuries). *International Black Sea Journal Social Sciences*. 2019. P. 346-349

укладеним між Османською та Російською імперіями Белградським миром 1739 року. П'ята стаття цього договору чітко забороняла грабунки прикордонних територій та прописувала обов'язок держав карати злочинців¹⁸.

Оскільки порушення цієї статті могло стати причиною для повномасштабного військового конфлікту між імперіями, Петербург та Константинополь докладали зусиль до залагодження конфліктних ситуацій. Таким інструментом стало створення слідчих комісій за участі представників запорозьких козаків та Кримського ханату. За період діяльності слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років було розглянуто 17 справ, що стосувалися полонених¹⁹. Жодна з комісій не увінчалася успіхом, оскільки мала в собі конфліктні задачі. З одного боку для представників Кримського ханату та Османської імперії було важливим підтримання миру, але з іншого боку, особливо для Кримського ханату, було вкрай важливим залишити контроль над полоненими, оскільки вони були залучені до економічної діяльності²⁰. Таким чином, прикордоння ставало джерелом надходження полонених, проте вкрай незначним та ненадійним.

Оскільки работоргівля була прибутковою справою і державі було важко встановити повноцінний контроль над нею, траплялися випадки, коли людей захоплювали у рабство нелегально. Жертвами у таких випадках найчастіше ставали зіммі²¹ та звільнені раби²². Але якщо жертві вдавалося звернутися до каді, мусульманського суддю, і довести свій статус, то вона могло

¹⁸ Договори России с Востоком политические и торговые./ уряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869, С. 16.

¹⁹ Школовий А. Повернення полонених у взаєминах між Російською імперією та Кримським Ханатом першої половини XVIII століття (на матеріалах міжнародних договорів та слідчих комісій). Кваліфікаційна робота на здобуття академічного ступеня бакалавра, НаУКМА. Київ, 2024. С. 44

²⁰ Так само С. 45

²¹ Зіммі – це християнські та іудейські піддані султана, що визнають його владу та платять спеціальний податок-джизью. Nakan Erdem Y. Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909. P.2

²² White J. Slavery, Freedom Suits, and Legal Praxis in the Ottoman Empire, ca. 1590–1710. *Comparative Studies in Society and History* (2023), 1–31. P. 6

розраховувати на звільнення. Порушників зазвичай карали вигнанням²³. Іноді у полон навіть потрапляли вільні мусульмани. Так сталося у 1793 році з Фатмою, яку продали в рабство. Вона походила з Батума, що в Анатолії, та народилася в родині вільних мусульман Ібрагіма та Айші. За невідомих обставин вона потрапила до работорговця Мустафи, що продав її як полонену з Грузії²⁴.

Попри такі інциденти, Османська імперія мала інструменти для контролю над работоргівлею. Першочергово, це локалізація торгівлі рабами в ринках, під контролем *мухтесіба*, тобто наглядача. Торгівля на вулиці була під заборонаю. Державний контроль відбувався шляхом кооперації з Гільдією работорговців. Участь в Гільдії відкривала доступ до ринку та легальної торгівлі рабами. Таким чином, самі учасники Гільдії були зацікавлені у боротьбі з підпільною торгівлею, оскільки мали монополію від держави²⁵. Наступним інструментом було оподаткування торгівлі рабами. Работорговець мав заплатити податок, що називався *пенджик*, який складав 1/5 від вартості раба або 25 акче. Неоподаткованих рабів було заборонено продавати або транспортувати в межах імперії²⁶.

Разом зі змінами у постачанні рабів відбулися зміни і в їх використанні. До XVIII ст. ми можемо окреслити наступні сфери використання рабів: Арсенал та галери, яничарський корпус, бюрократичний апарат, економічна діяльність у приватних господарствах. Першочергово, остаточно зникла система *девшірме*, що вже почала занепадати з середини XVII століття. Востаннє оголошення *девшірме* відбулося в Греції султаном Ахмедом III у

²³ Nakan Erdem Y. Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909. P.23-25

²⁴ Так само С. 22

²⁵ Так само С. 33-34

²⁶ Так само С. 19

1705 році²⁷. Її занепад чітко корелюється з перетворенням яничар у замкнутий спадковий соціальний стан, відтак яничари вже не поповнювались рабами²⁸.

Яничари не були єдиними рабами султана. Раби в Арсеналі теж належали султану, але їх доля була куди гірша. В Арсеналі утримували військовополонених під суворим контролем та досить часто у кайданах. Таких рабів або відправляли на галери, або залучали до будівництва кораблів або іншої важкої фізичної праці. У XVIII столітті такі раби ставали основою обмінного фонду для Османської імперії, оскільки вони перебували у власності султана, що спрощувало процедуру обміну²⁹.

Зміни відбулися також і у приватному володінні рабами. У XVIII столітті, на прикладі міста Бурси та її околиць, володіння рабами стало доступним лише найбільш багатим верствам населення³⁰. Висока ціна на рабів робила їх використання у землеробстві неефективним. З іншого боку частка рабів, залучених до виробництва текстилю, залишалася стабільною³¹. Проте мова тут йшла про виробництво дорогого текстилю з шовку³².

Залежність раба робила його заручником будь-яких примх його власника, в тому числі нелегальних. Рабів могли примушувати до крадіжок, проституції, жебрацтва. Такі дії могли призвести до покарання як раба, так і його власника³³.

Разом з тим для раба залишалась можливість для визволення. Раб міг отримати свободу, уклавши з власником договір *мукатебе*. У такому випадку він відпрацьовував якийсь фіксований термін та своєю працею оплачував

²⁷ Hambley G. Waning of the Devshirme System. <https://www.ebsco.com/research-starters/history/waning-devshirme-system#full-article>. (Дата звернення 17.05.2026)

²⁸ Karademir Z. The janissaries in the social and economic life of Rum (Sivas) province in the middle of the 18th century. *The Journal of International Social Research*. Vol.7 № 29. P. 492

²⁹ Hakan Erdem Y. Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909. P. 30

³⁰ Canbakal H, Filiztekin A. Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460–1880. *International Labor and Working-Class History*. № 97, Spring 2020, P. 66

³¹ Так само С. 67

³² Hakan Erdem Y. Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909. P. 17

³³ Так само С. 34-35

свободу³⁴. З іншого боку, раба могли звільнити з релігійних причин, оскільки такий крок вважався благочестивим³⁵. Проте навіть у випадках такого звільнення раб потрапляв у *вела*, тобто у патронально-клієнтарні відносини зі своїм власником³⁶. Такий статус був вкрай хитким, оскільки спадкоємці рабовласника часто оскаржували *мукатебе* та намагалися повернути раба до себе³⁷.

Прийняття ісламу теж могла збільшити шанси на звільнення³⁸, проте у XVIII столітті ситуація почала складатись інакше. Релігійна приналежність часто розумілась як маркер підданства, а відтак ті, що навернулись в іслам вважались підданими султана та обміну не підлягали, що сильно ускладнювало повернення додому³⁹. Таким чином, у рабовласників була мотивація до зміни релігії свого раба, аби той не підпадав під визволення.

Під натиском своїх супротивників Османська імперія була змушена переходити від права викупу до права визволення військовополонених. Як показує американський дослідник Вілл Смайлі цей перехід відбувався поступово, у залежності від обставин. Домовленості про визволення полонених без викупу були вперше досягнуті з Іраном у 1735 році. Османська імперія пішла на цю поступку, оскільки вже вела війну проти Російської імперії та монархії Габсбургів, а відтак мусила забезпечити собі спокій хоча б на

³⁴Özkoray H. G. Chapter 14: Slavery in the Ottoman Empire. Ed. J. Schiel; D. Pargas. *The Palgrave Handbook of Global Slavery*, Palgrave Macmillan; Springer International Publishing, p. 252

³⁵ Peirce L. *A Spectrum of Unfreedom: Captives and Slaves in the Ottoman Empire*. Budapest, 2021. P. 21-22

³⁶ Wagner V. "Free like other freeborn people" or just another form of dependency? Questioning the situation of manumitted slaves in early modern Istanbul. Working Paper of Bonn Center for Dependency and Slavery Studies. 2022/06. P. 11

³⁷ Так само. С. 3-4

³⁸ Özkoray H. G. Chapter 14: Slavery in the Ottoman Empire. Ed. J. Schiel; D. Pargas. *The Palgrave Handbook of Global Slavery*, Palgrave Macmillan; Springer International Publishing, p. 254

³⁹ Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. P. 8-9.

східному кордоні. У 1739 році під час укладання Белградського мирного договору про такий самий підхід домовляється і Російська імперія⁴⁰.

Проте повернення таких полонених було складною задачею з двох причин. По-перше, це слабкий контроль центральної влади над регіонами. Як зазначає Карен Баркі, у провінціях утворилася локальна мережа місцевих еліт, завдяки збільшенню торгівлі з європейськими містами⁴¹ та податкової системи *малікане*, відповідно до якої держава передавала право на пожиттєве збирання податків приватним особам⁴². Тим часом провінційні еліти формували свої володіння за прикладом султанських володінь та палацу. Відтак володіння рабами було не тільки економічним інструментом, але й підкреслювало соціальний статус рабовласника⁴³. Таким чином, Османська імперія опинялася у важкій дилемі. З одного боку, намагання забрати рабів у приватних власників наштовхувалося на спротив, особливо від провінційних еліт. З іншого боку, невиконання умов мирного договору створювало загрозу нового вторгнення зі сторони Російської імперії.

Отже, у XVIII столітті ситуація з рабами в Османській імперії зазнає значних змін. Кількість полонених сильно зменшується у порівнянні з минулими століттями. Унаслідок того, що Османська імперія все більше змушена оборонятися, кількість набігів теж різко падає. Тим не менш, необхідність у полонених залишається, а відтак знаходяться інші можливості для задоволення попиту. Передовсім Османська імперія стає більш залежною від захоплення полону в Грузії та Черкесії та доступу до африканських ринків рабів. Частково попит задовольняється захопленням військовополонених або цивільного населення на прикордонні. Очевидно, що ці засоби не є

⁴⁰ Smiley W. From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law. New York: Oxford University Press. P. 62-63

⁴¹ Barkey K. Empire of difference the ottomans in comparative perspective. 2008. P. 238-242

⁴² Так само С. 231-232

⁴³ Toledano E. R.. The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1800): A Framework for Research. *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from within*. London, 1997. P. 154-155

співмірними з набігами, проте вони ілюструють адаптацію Османської імперії до нових умов. Крім того, прикордонні сутички та захоплення військовополонених показують нам те, що проблема полону залишається актуальною для сусідів Османської імперії, зокрема Російської імперії та Гетьманщини.

1.2.Протидія полону у Російській імперії

Османська імперія та Кримський ханат все ще створювали загрозу для прикордонних територій Російської імперії, а відтак остання потребувала інструментів для стримування цієї загрози. До цих інструментів ми можемо зарахувати розбудову власної армії, будівництво Української лінії та збільшення контролю над прикордонням.

Розбудові війська у Російській імперії присвячена досить обширна історіографія. Основний фокус дослідників припадає на правління Петра I (1696-1725) та його внесок у розбудову російського війська та флоту. Оцінка його діяльності суттєво різниться. Частина дослідників, як-от американський історик Джеймс Кракraft описують військову реформу Петра I як революційну⁴⁴.

Головне досягнення Петра I на думку Джеймса Кракraftа – створення регулярної армії за тогочасним європейським зразком (переважно німецьким та шведським). До одноосібного правління Петра I армія Московського царства складалася з досить різноманітних угруповань: кавалерії, що складалася з дворян, напіврегулярних стрільців, селянського ополчення, козацьких, татарських та калмицьких загонів, німецьких найманців. Поступово Петро I почав відходити від дворянської кавалерії та стрільців на користь нових піхотних та кавалерійських полків. Велику увагу Петро I приділяв освіті, тому він запрошував офіцерів вищого рангу з Західної Європи та активно започатковував артилерійські та інженерні школи. Головною

⁴⁴ Cracraft J. The revolution of Peter the Great. Cambridge: Harvard university press, 2003 P. 29

проблемою російського війська залишалась дисципліна, яку не вдавалося вирішити навіть за рахунок жорстоких покарань Військового статуту, виданого у 1716 році⁴⁵.

Як відзначає Джеймс Кракraft, військові реформи Петра I відбувалися у руслі Мілітарної революції, що охопили всю тогочасну реформу⁴⁶. Революція у діях Петра I полягала в досить швидких темпах створення війська нового типу та змінами у його керування та забезпеченні. Але такий темп цілком логічний, враховуючи запеклу Північну війну (1700-1721). Протистояння з передовою на той час шведською армією на чолі з Карлом XII примушувала Петра I до швидкої адаптації. Тим часом в Османській імперії впровадження нових європейських методів війни йшло зі скрипом через сильний супротив яничарського корпусу⁴⁷. Відтак Російська імперія отримувала військову перевагу над південним сусідом.

Петрові I вдалося змінити не лише якісно, але і кількісно. За часів його правління армія збільшилася удвічі: до 121 тисяч у польових частинах та 74 тисяч в гарнізонних⁴⁸. Новий поштовх до розбудови армії відбувається за правління Єлизавети Петрівни. На момент 1756 року чисельність армії досягала 344 тисяч солдат⁴⁹. Уже у кінці XVIII століття кількість військових російської імперської армії сягнула 405 тисяч, що перетворили її на найбільшу в Європі⁵⁰.

Така величезна армія потребувала значних фінансових та людських ресурсів. З часів правління Петра I була впроваджена система набору рекрутів. Під цю повинність потрапляли селяни віком від 17 до 35 років. Містян теж

⁴⁵Cracraft J. The revolution of Peter the Great. Cambridge: Harvard university press, 2003 P. 33-35

⁴⁶ Так само. С. 30-31

⁴⁷ Aksan V. Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War. *War in History*. Vol. 5, No. 1 (January 1998). P. 26

⁴⁸ Kollmann N. The Russian Empire 1450–1801. Oxford, 2017. P.446

⁴⁹ Так само. С. 447

⁵⁰ Так само. С. 448

набирали у рекрути, проте вони мали можливість відкупитись. Рекрутська повинність тривала пожиттєво, а після реформи 1793 року – 25 років. За часів Петра I з 20 дворів забирали 1 людину, з 1730х років 1 рекрут приходився на 179 людей, а з 1775 – 1 рекрут на 500 людей. Проте у період війни могли оголошуватись додаткові набори рекрутів⁵¹.

Таким чином, армія в Російській імперії XVIII переживала ряд критичних змін, що зачепили рекрутування, спорядження, забезпечення та дисципліну. Російська імперія була здатна утримувати та набирати велике військо, та що головне – швидко відновлювати втрати, в тому числі і від полону.

Отже, виглядає так, що завдяки здатності до швидкого відновлення великої кількості рекрутів, втрати від полону не були критичними для армії Російської імперії. Для того аби підтвердити цю тезу ми розглянемо документи, за якими діяла армія. У такому випадку звернення до Військового статуту 1716 року виглядає логічним, оскільки ці документи охоплювали всі аспекти життя солдата: побутова рутинна, муштра, ієрархія, дисципліна тощо. Військовий статут 1716 був одним з прикладів впливу європейських ідей на російську армію. Цей документ був компіляцією шведських військових кодексів, написаних за правління Густава Адольфа II та Карла XI, та німецьких статутів, написаних за правління імператорів Карла V, Фердинанда III та Леопольда I⁵². Військовий статут складався з 68 глав та трьох додатків («Воинский артикул...», «Краткое изображение судебных процессов» та «О экзерциции, о приготовлении к маршу...»). Більша частина Військового статуту, а саме 31 глава, присвячена різноманітними рангам та їх обов'язкам. 20 глав стосувалися теми забезпечення та побуту солдат та офіцерів. 6 глав були присвячені різним родам військ (артилерії, інженерам, лікарям) та стільки ж структурі самої армії. Всього лише 4 глави прописували дисциплінарні

⁵¹ Так само. С. 449-451

⁵² Hughes L. Russia in the age of peter the great. London, 1988. P. 76

норми, проте таку невелику кількість можна пояснити тим, що більша увага до дисципліни солдат та офіцерів прикута у «*Воинский артикуле...*».

«*Воинский артикул...*» був найважливішою частиною Військового статуту, оскільки його положення повідомлялися усім солдатам під час смотрів⁵³. Він складався зі вступу, присяги та 208 статей, що чітко регламентували життя солдатів та офіцерів у походах, розквартируваннях та у бою. Окремої статті про здачу у полону ми не знайшли, проте є побіжні згадки про допустимі та недопустимі обставини потрапляння у полон. Відповідно до статті 123 допустимим було здатися при облозі фортеці за відсутності достатньої їжі, амуніції або людей для підтримки оборони, проте якщо був наданий наказ про оборону до останньої краплі крові, то капітуляція під час облоги вважалася дезертирством⁵⁴. Таким чином вимога до бою до останньої краплі крові не залишала місця у риторичі для обставин здачі у полон: «*Которые стоя предъ непріателемъ или въ акціи уйдуть, и знамя свое или штандартъ до послѣдней капли крови обороняють не будутъ, оные имѣють шельмованы быть; а когда поимаются, убиты будутъ;...*»⁵⁵. Вихід з полону без повернення на службу теж сприймався як дезертирство: «*Ежели кто отъ непріателя плѣненъ будетъ, и не пожелаетъ паки къ прежнему своему полку и ротъ возвратиться, а возможетъ освободиться, оный почитается такъ какъ переметчикъ*»⁵⁶. Відтак перед кожним полоненим поставала загроза бути звинуваченим у дезертирстві.

Інший метод протидії полону полягав у розбудові фортифікаційної інфраструктури. Вже до XVIII сторіччя на території Гетьманщини існувала мережа невеликих дерев'яно-земляних укріплень, що були розраховані на

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. Том 5. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 318

⁵⁴ Так само С.355

⁵⁵ Так само С. 345

⁵⁶ Так само С. 348

захист населення від татарських набігів, а не на довгі осади⁵⁷. У XVIII сторіччі контроль над спорудженням і спорядженням нових фортець взяла на себе Російська імперія, хоча ресурси на цю розбудову бралися з Гетьманщини. Велику роль у цій розбудові відіграла створена у 1708 році Київська губернія, яка координувала гарнізони⁵⁸.

Проект побудови мережі нових фортець за європейськими тогочасними стандартами на кордоні Гетьманщини та Кримського ханату з'явився ще за часів гетьмана Івана Самойловича у 1682 році. Проте тоді від цієї ідеї відмовились через брак коштів та ресурсів на будівництво. Проект ожив при гетьмані Івані Мазепі: у 1688 році під російським керівництвом була збудована Новобогородицька фортеця на річці Самарі, а у 1689 – Новосергіївська. Проте перетворити це на повноцінну лінію укріплень не вдалось через супротив запорізьких козаків⁵⁹.

Повноцінно побудова Української лінії розпочалась лише у 1731. Авторство проєкту приписують генералу Йоганну Бернгарду Вайсбаху, котрий надихався Військовим кордоном – системою укріплень на півдні Австрії⁶⁰. Будівництво фортець не припинялось навіть під час російсько-турецької війни та тривало до 1761 року. Українська лінія була досить амбітним проєктом. За різними підрахунками її протяжність встановила від 285 верств до 400 верств у довжину та від 20 до 40 верств у глибину⁶¹. Лінія складалася з фортець, редутів, валів, ровів, сторожевих маяків, ліній перешкод. Кількість фортець в українській історіографії теж дебатуються: нараховують від 13 до 18 основних укріплень⁶².

⁵⁷ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 668

⁵⁸ Так само С. 693

⁵⁹ Г. Заїка. Українська лінія. Київ, 2015. С. 7

⁶⁰ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 696

⁶¹ Г. Заїка. Українська лінія. Київ, 2015. С. 9-10

⁶² Так само. С. 11-17

Вочевидь, такий проєкт вимагав значних людських ресурсів, які впали тягарем на економіку Гетьманщини. До прикладу, у квітні 1735 року намісник Правління гетьманського уряду князь Шаховський наказав Генеральній військовій канцелярії надати 35 тисяч робітників та забезпечити їх провіантом на 6 місяців⁶³. Також для утримання та функціонування Української лінії землі поруч з нею були видані ландміліційським полкам⁶⁴.

Останнім інструментом для протидії полону у Російській імперії було збільшення контролю над прикордонним спільнотами та відповідно більш ефективне використання їх військових ресурсів. Цей тиск з імперського центру гарно простежується на прикладі Гетьманщини та донського козацтва.

Тиск з боку Петра I відбувався ще з часів Івана Мазепи. Яскравим прикладом тут буде створення Київської губернії у 1708 році. До новоствореної Київської губернії входили території Гетьманщини, Слобідської України та Белгородського розряду. Логіка формування кордонів губерній полягала в досягненні якомога швидкого та ефективного управління обширними теренами держави Петра I, нехтуючи локальними автономними владними структурами, на кшталт Війська Запорозького та слобідських полків. І губернатор, і гетьман підпорядковувались напряму цареві.

Оскільки чітких меж у повноважень губернатора не було, він починав вирішувати питання, що до того були в юрисдикції гетьмана. Пік конфлікту припав на 1708-1709 роки, що на думку російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, могло слугувати однією з причин для переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведів⁶⁵. Як зазначає український історик Олексій Сокирко, гетьманський уряд перебував у постійному конфлікті з київським губернатором та його чиновниками, які не рахувалися з інтересами козацтва.

⁶³ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 696

⁶⁴ Г. Заїка. Українська лінія. Київ, 2015. С.22

⁶⁵ Tairova-Yakovleva T. Peter I's Administrative Reforms in the Hetmanate during the Northern War. p. 30-33

Баланс сил у цьому протистоянні постійно зміщувався на користь бюрократичного апарату імперії унаслідок інтеграційних процесів. Вплив російських чиновників найбільше відчувався у містах з російськими гарнізонами, як-от Київ, Чернігів, Переяслав, тим часом як вплив гетьмана та козацької старшини у цих містах ставав менш помітним⁶⁶.

Поразка гетьмана Івана Мазепи лише пришвидшила процес інтеграції. У своїй подальшій політиці Петро I та його наступники орієнтувались на дві задачі: підтримка лояльності козацької старшини та використання її воєнних та економічних ресурсів⁶⁷. Для забезпечення лояльності старшини Петро I перебрав на себе вповноваження назначати полковників. Нові полковники, деякі з яких були російськими офіцерами, повністю орієнтувались на політику царя. Наступним кроком у збільшенні контролю стало перепорядкування Гетьманщини Сенатові у квітні 1722 та збільшення повноважень президента Малоросійської колегії⁶⁸.

Намагаючись покращити ситуацію з якістю та кількістю козацького війська, урядовці Російської імперії намагались створити виборне козацтво у 1735 році, якраз перед новою російсько-турецькою війною. Реформа полягала у створенні корпусу з 30 000 козаків, які мали б мати достатні кошти на самостійне спорядження себе необхідною уніформою та зброєю⁶⁹.

Схожа ситуація відбулася з донськими козаками після повстання отамана Булавина у 1709 році. Першочергово, легітимізація влади донського отамана перейшла від самих козаків до царя, який затверджував їх вибір⁷⁰. Ця зміна мала вагомий вплив, оскільки відтепер політична кар'єра претендентів на булаву отамана залежала від прихильності чиновників з Москви. Досить

⁶⁶ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764.. Київ, 2023 С. 155

⁶⁷ Так само. С. 159

⁶⁸ Так само С. 165

⁶⁹ Так само С. 322

⁷⁰ Воеck B. J. Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York: Cambridge University Press, 2009. P. 189

показовим у даному випадку є боротьба між отаманом Петром Ємельяновим (1709-1715) та наступним отаманом Василем Фроловим (1717-1723) у 1711 за увагу адмірала Федора Апраксіна. У свою чергу адмірал не поспішав розбиратися в суперечках козаків, проте сам факт звернення до нього показує нам зміщення контролю з Дону до Москви⁷¹. Разом зі зміною процедури обрання отамана прийшли зміни до служби донського козацтва. Якщо раніше вони могли обирати чи піти на війну за московського царя, то вже після повстання Булавіна таку можливість вони втратили. Участь донського козацтва у війні з Османською імперією у 1710 сильно вдарила по економіці регіону⁷².

Наступним логічним кроком стало перенесення справ Донського козацтва від Колегії іноземних справ до Військової колегії у 1721 році. Для Петра I це було частиною переформатування центрального бюрократичного апарату та перенесення столиці з Москви та Санкт-Петербурга. Але для Дону це була пряма атака на їх вольності⁷³. Проте ця реформа чітко сигналізує прагнення Російської імперії до ефективного використання військового потенціалу Донського козацтва.

Таким чином, активне втручання імперського центру до Гетьманщини та Донського козацтва давало кращі можливості для протидії полону. По-перше, поступове збільшення контролю гарантувало те, що ці прикордонні спільноти не повстануть проти імперії. Найбільше цей контроль проявлявся в інтеграції місцевих еліт (козацьких старшин) до загальноімперської еліти. По-друге, це обмежувало можливості для сутичок між козаками та Кримським ханатом, оскільки Російська імперія, завдяки присутності власних гарнізонів та чиновників, мала все більший вплив на політику прикордоння.

Отже, полон як явище залишається актуальним для теренів Гетьманщини та Російської імперії у XVIII ст. Полон зміг лишитись

⁷¹ Так само С. 190-91

⁷² Так само С. 187

⁷³ Так само С. 199-203

актуальним через те, як в Османській імперії змінилося рабство. Основним напрямком людоловства стала Грузія та Черкесія. Рабів могли собі дозволити лише найбагатші верстви Османської імперії, тому рабовласництво ставало маркером соціального престижу. Попри намагання Російської імперії примусити Османську імперію до визволення полонених, система викупу залишалась досить стабільною та прибутковою. Загроза полону залишалася актуальною для Російської імперії, а відтак вона розбудовувала фортифікаційну систему та збільшувала свій контроль на прикордонні.

Розділ II. Правова рамка щодо полонених у Гетьманщині та в Російській імперії в XVIII ст.

Перед тим як досліджувати повернення полонених з Кримського ханату та Османської імперії, на основі документів, що збереглися у фондах Київської губернської канцелярії та Генеральної військової канцелярії, варто чітко окреслити всі можливі фактори, що можуть впливати на зміст документів. До цих факторів ми вносимо тип документів, авторство та правове поле, в рамках якого ці документи створені.

2.1. Типи документів

Інформацію про повернення полонених ми знаходимо в паспортах, донесеннях, рапортах, допитах, чолобитних та наказах. Формат цих документів впливав на обсяг інформації та на те, ким та як вона подавалась.

Найчастіше ми натрапляли на паспорти. Паспорт – це документ, що засвідчував особистість та гарантував безперешкодний проїзд в межах Російської імперії. Формуляр паспорту вмістив ім'я особи, її соціальний стан та місце походження, обставини перетину кордону, подальший маршрут та місце призначення⁷⁴. У випадках, коли полонені поверталися додому разом, паспорт міг видаватися на всю групу⁷⁵. Переважно на видання паспортів полоненим ми натрапляли, працюючи з фондом Київської губернії. Це було очікуваним, оскільки контроль над прикордонними фортецями (Васильківською, Канівською) та над Київською фортецею був у руках губернатора. Нам відомий лише один випадок, коли гетьман видав паспорт полоненим. Кирило Розумовський видав паспорт 1760 4 вихідцям з Грузії, що через хворобу були змушені зупинитись в Глухові, оскільки паспорт, виданий Київською губернією, був у їх компаньйонів, що пішли далі⁷⁶. Навіть у цьому

⁷⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів /АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. И. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – Київ: Наук. думка. 1993.С. 39

⁷⁵ ЦДІАК Ф51 О1 Справа 64

⁷⁶ ЦДІАК Ф 51 О3 Справа 16481 А. 1

випадку, ми бачимо, що контроль над рухом населення був переважно у київського губернатора, а не гетьмана. На жаль, попри поширеність цього типу документів, вони були вкрай лаконічними відносно самого полоненого. Крім того, ці документи створювались не полоненим, а писарем.

Наступними за поширеністю були донесення та чолобитні. З донесеннями у діловій документації Гетьманщині та Російської імперії існувала деяка плутанина. Під цим терміном могли розуміти як і звіт, так і скаргу або ж прохання. Лише в 40х роках XVIII століття звіти відокремились в окрему категорію – рапорти⁷⁷. У цій категорії ми розглядаємо донесення як скарги або ж прохання, тому і об'єднуємо з чолобитними. Характерними рисами донесень були звернення до адресата (гетьмана, полковника, імператора, губернатора), стислий виклад своєї проблеми та наведення аргументації. Донесення писалися полоненими або ж грамотною людиною на його прохання. Попри високу інформативність, полонені могли підлаштовувати свою біографію для досягнення мети донесення. Відмінність чолобитних від донесень полягала у використанні інтерпункції – розподілу та нумерації тексту на підрозділи⁷⁸. Чолобитні зустрічались вкрай рідко, лише 2 рази: звернення відставного капітана Григорія Суденського⁷⁹ та звернення козака Никифора Яременка⁸⁰. Примітно, що у обидвох випадках звернення адресувались імператриці Єлизаветі Петрівні.

Менш поширеним типом документів був рапорт. Такі документи мали звернення до адресата, стислий опис та хронологія подій, стосовно яких звітували⁸¹. Інформативність рапортів залежала від ситуацію, про яку

⁷⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів /АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. И. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. - Київ: Наук. думка. 1993.С. 37

⁷⁸ Так само С. 38

⁷⁹ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.2

⁸⁰ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 2

⁸¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів /АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. И. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. - Київ: Наук. думка. 1993.С. 37

звітували. Вочевидь, полонені не мали жодного впливу на зміст рапорту. Проте, це не стосувалося тих випадків, коли до рапорту приєднували допит. Зазвичай під час допиту дізнавалися особисту інформацію полоненого, обставини його полону та звільнення та будь-яку інформацію, що могла мати користь для військових: епідемії людей та скота, пересування військ.

До останньої категорії, яку варто окреслити, належать накази. Наказ вмістив у собі рішення якоїсь проблеми та назначав відповідальних осіб⁸². У випадку полонених наказу стосувалися надання пільг або звільнення від повинностей та служби. Інформативність наказів вкрай низька, оскільки данні про полоненого подавалися у скороченому випадку та копіювали рапорти або ж донесення.

Таким чином, паспорти, донесення, рапорти та накази мали різну інформаційну насиченість та мету написання, що теж впливало на зміст. Найбільш продуктивними для нашого дослідження були донесення та чолобитні, які мали найбільшу інформацію про полон та писалися від імені полоненого.

2.2. Писарі Гетьманщини та Київської губернії

Попри масштабні реформи Петра I ефективність управління в Російській імперії все ще залишалася низькою. Британська дослідниця Ліндсі Гюз пояснює це двома причинами: низький рівень освіти та неуспішною боротьбою з корупційними практиками⁸³. Недостатній рівень освіти серед писарів XVIII ст. відмічає також російський дослідник Борис Міронов. Більшість писарів отримували необхідні компетенції, вже перебуваючи на різних посадах. Лише з 1722 року цивільна служба відділилася від військової, проте ще досить довго шлях до кар'єри в бюрократичному апараті пролягав через військову службу. Крім військового досвіду важливим фактором у

⁸² Так само. С. 36

⁸³ L. Hughes. Russia in the age of Peter the Great. P.120

кар'єрному просуванні були патронально-клієнтарні зв'язки. Проте на декларативному рівні, починаючи з «Табелю про ранги», просування в бюрократичній кар'єрі будувалося лише на здібностях писаря⁸⁴.

Варто відмітити ще одну специфіку роботи писарів Київської губернської канцелярії. З 1708 року на території Лівобережжя одночасно існувало дві конкуруючі адміністрації: губернська канцелярія та Гетьманщина. Паралельне існування цих двох структур мало суттєвий вплив на прийняття рішень у чиновників канцелярії Київської губернії. Якщо для інших територій Російської імперії, попри намагання Петра I до централізації, був характерний симбіоз локальних еліт та імперських чиновників, то на території Гетьманщини склалася інша ситуація. Постійний конфлікт з конкуруючою вертикаллю влади ставив чиновників Київської губернської канцелярії у більшу залежність від рішень центру.

Якщо спробувати стисло охарактеризувати просопографічний портрет писарів Київської губернської канцелярії, то одержуємо наступну картину. Писар або інший посадовець був грамотним, але скоріш за все не мав спеціалізованої освіти. Необхідні знання та навички набувалися внаслідок безпосереднього досвіду та обміну знаннями в межах власної спільноти. Як правило, ця спільнота формувалася за принципом патронально-клієнтарних зв'язків. Проте для чиновників Київської губернської канцелярії буде характерна відірваність від локальних політичних інтересів, а відтак політичної культури. Це штовхає нас до думки про те, що прийняття рішень щодо полонених відбувалося відповідно до московських, а не місцевих уявлень.

Інакше виглядає ситуація з писарями Гетьманщини. У XVIII сторіччі відбувалося активне розширення бюрократичного апарату. До прикладу,

⁸⁴ Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну. Том 2. Санкт-Петербург: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. с. 499-501

кількість службовців у Генеральній військовій канцелярії у 1728 році складала 25, то вже у 1742 році досягла 179 осіб. Безумовно, не всі службовці були писарями, проте їх частка також зростала, що призвело до розподілення на три розряди⁸⁵.

На думку українського історика Петра Саса, освітній рівень писарів Гетьманщини був високий, завдяки доступу до освіти в Києво-Могилянській академії⁸⁶. Для підтвердження цього дослідник наводить приклад біографії канцеляриста Василя Туманського – сина басанського протопопа. По закінченню Києво-Могилянської академії Василь почав працювати канцеляристом в Переяславському полку. Згодом перейшов до Генеральної військової канцелярії, де у 1748 році дослужився до звання старшого канцеляриста, а у 1750 році отримав звання бунчукового товариша⁸⁷. Безумовно, фактор впливу освіти Василя Туманського на його кар'єру потребує уточнення, але навіть сам факт її наявності сильно контрастує з писарями в Київській губернії, які освіти переважно не мали. Також приклад Василя Туманського показує нам те, що для побудови кар'єри канцеляриста служба у війська було непотрібна, на відміну від кар'єри писарів Київської губернії.

Також важливим є те, що писарі в Гетьманщині не були ізольовані від козацької старшини. Ба більше, кар'єра в канцелярії відкривала можливість до отримання звання значкового та бунчукового товариша. Проте омріяний статус старшини та маєтки, що йшли разом з ним, були досяжні лише у випадках прихильності гетьмана та його оточення⁸⁸. Відтак вагому роль у кар'єрі писаря в Гетьманщині відігравали патронально-клієнтарні зв'язки. Як наслідок, ці

⁸⁵ П. Сас. Військові канцеляристи. *Історія української культури у 5 томах. Том 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть*. Ред. Б. Патон. Київ, 2003. С. 373

⁸⁶ Так само. С. 374

⁸⁷ Так само С. 385

⁸⁸ Так само С. 386

зв'язки цілком могли впливати на прийняття рішень стосовно полонених, особливо у випадках надання пільг.

Таким чином, документи, що ми розглядаємо, створені на перший погляд схожими, проте насправді відмінними групами. Писарі у Київській губернській канцелярії переважно мали низький рівень освіти, перед цим робили військову кар'єру, а патронально-клієнтарні зв'язки вибудовувались з центром. Тим часом як писарі Гетьманщини мали кращий доступ до освіти, походили з різних соціальних груп та будували патронально-клієнтарні зв'язки на місці.

2.3. Регулювання статусу полонених у законодавстві Російській імперії

Останнім, варто окреслити закони та накази, що стосувалися повернення полонених у Російській імперії. З *«Полного собрания законов Российской империи»* ми відібрали 14 документів. Одразу зауважимо, що частина документів була створена ще у другій половині XVII століття, проте вони залишались актуальними і для XVIII століття.

Перед тим як розглянути ці джерела, варто зауважити проблеми самої збірки. Масштабний проєкт збірки всього законодавства Російської імперії пав на плечі Михайла Сперанського. Він та його підлеглі у другому відділенні Імперської канцелярії з 1826 року працювали над тим аби зібрати та кодифікувати законодавство Російської імперії⁸⁹. Проте цей проєкт одразу зіштовхнувся з декількома проблемами. Перша – це відсутність юридичної освіти як у самого Михайла Сперанського⁹⁰, так і у його підлеглих⁹¹. Відсутність освіти компенсувалася довгим досвідом в бюрократичному апараті. По-друге, масив документів був занадто об'ємним та й ще і розпорошеним по архівам державних установ в Санкт-Петербурзі та Москві,

⁸⁹ Whisehunt W. In Search of Legality. Mikhail M. Speranskii and the codification of Russian Law. New York, 2001. P. 39

⁹⁰ Так само С. 3

⁹¹ Так само С. 68

тому аби завершити цей проєкт Михайло Сперанського свідомо обмежив фокус збірки лише на указах, створених монархами, або виданими від їхнього імені⁹². По-третє, команда Сперанського зіштовхнулась з проблемами і в архівах, оскільки введення обліку указів, що почалося з 1720, було непостійним, а відтак частина документів була втрачена⁹³. Попри ці негаразди через 4 роки *«Полное собрание законов Российской империи»* було опубліковано. Таким чином, підходячи до цієї збірки, ми розуміємо, що вона обмежується лише законами, створеними під контролем або за прямої участі монархів Російської імперії, та не включає в себе документів, що були створені за ініціативи Сенату або Колегій.

Почати варто з Соборного уложення 1649 року. У Соборному уложенні приділялось велику увагу питанням полону та повернення полонених. Так, у восьмій главі кодексу: *«О искуплении пленных»* прописувалося впровадження спеціального податку, що збирався для викупу полонених, та максимальна сума викупу залежно від станової приналежності особи⁹⁴. Попри те, що темі викупу виділена окрема глава

Ставлення держави до полонених, що повернулися, бачимо також в інших частинах Соборного уложення. До прикладу, у шістнадцятій главі *«О поместных землях»* стаття 29 гарантувала повернення землі для дворян та боярських дітей, що перебували у полоні від 10 або більше років⁹⁵. У дев'ятнадцятій главі *«О посадских людех»* у статті 33 прописувалася можливість містян, що повернулись з полону, переселятися до будь-якого міста та звільнення їх від податків⁹⁶. Найбільшу ж увагу щодо тих, хто повернувся з полону, приділили у двадцятій главі *«Суд о холопех»*. У статтях 34-37

⁹² Так само С.70-71

⁹³ Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. VIII

⁹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.13-14

⁹⁵ Так само. С. 78

⁹⁶ Так само. С. 113

описуються різні сценарії повернення холопів з полону. Якщо холоп потрапив у полон під час служби у свого пана, то після повернення він та його родина отримували свободу. Якщо ж холоп до полону втік від свого пана, то йому свободи не надавали. Якщо холоп втік від одного господаря до іншого, а потім потрапив у полон, то повертали його до першого господаря⁹⁷. Тут варто також зазначити, що ці закони про повернення холопів не були новацією Соборного уложення, а тягнулися ще з Судебника 1497 року⁹⁸. Подібний алгоритм дій притаманний і для полонених, що раніше були боярськими людьми⁹⁹. Одразу стає помітним, яка велика увага авторів Соборного уложення була прикута саме до холопів, що повернулись з полону.

Як ми бачимо, положення Соборного уложення 1649 року не були всеохопними, а відтак прогалини, що породжували конфліктні ситуації, створювали необхідність видання царських указів або ж сенатських рішень.

Наприклад, 5 травня 1661 році був виданий іменний наказ царя Олексія Михайловича. Наказ стосувався звільненню від служби поранених та людей, що звільнились з полону, та заміну цих людей у війську¹⁰⁰. Примітним є те, що звільнення від служби аргументувалось «*полонным терпением*».

Вже 15 липня 1663 року цар Олексій Михайлович видав ще один наказ, який стосувався повернення полонених. Цей наказ регламентував яку допомогу треба надавати полоненим. На суму впливали три фактори: тривалість перебування у полоні, соціальний стан та наявність поранень або проблем зі здоров'ям. До прикладу, московські дворяни отримували 8 рублів та англійську тканину, московські стрільці – 2 рублі та місцеву тканину, селяни та містяни – 2 рублі. Цікаво, що новохрещені та іноземні військові отримували

⁹⁷ Так само. С.121-122

⁹⁸ Лавров А. «Полоняники» как социальная группа. Правовой статус и интеграция бывших военнопленных в Московском государстве. *Cahiers du monde russe*. 2010. №51/2-3 С.3

⁹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.78

¹⁰⁰ Так само. С. 528-529

найбільше: 20 рублів та англійську тканину¹⁰¹. Як і в попередньому наказі, такі виплати пояснювали «*полонным терпением*».

Після поразки в Конотопській битві, 15 липня 1666 року цар Олексій Михайлович видав ще один досить лаконічний наказ. Передовсім наказ стосувався вдів та конфіскацію помість їх померлих чоловіків при повторному одруженні. Разом з тим, в цьому наказі гарантувалося повернення помістя полоненому, навіть якщо його дружина вийде заміж повторно¹⁰². Попри свою лаконічність, цей наказ вказує нам на важливу проблему для полонених, що повертались до Московського царства, а саме втрати земель.

Вірогідно, ця проблема залишалась актуальною, оскільки 8 березня 1678 року за часів правління царя Федора Олексійовича вийшов боярський приговор. В ньому так само піднімалось питання вдів та полонених. У випадку повернення полоненого йому поверталася його вотчина, навіть якщо вона була продана іншим людям¹⁰³. Використання терміну вдова показує нам те, що полонений та загиблій прирівнювались в очах держави. 3 червня 1678 року вийшов ще один боярський приговор, який встановлював повернення землі полоненому, у випадку якщо ця земля була використана як посаг його донькою¹⁰⁴. Таким чином, ми бачимо повернення полоненого могло спровокувати багато конфліктів за землю і відповідно держава намагалась вирішити це питання.

У 1685 році тема полону піднялась під час огляду Севського полку. З шістнадцятого пункту цих статей ми дізнаємось, що для поранених і полонених існував пільговий період, під час якого їх звільняли від служби¹⁰⁵.

¹⁰¹ Так само. С. 583-584

¹⁰² Так само С. 610

¹⁰³ Полное собрание законов Российской империи. Том 2. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.154

¹⁰⁴ Так само С. 163

¹⁰⁵ Так само С. 711

На жаль, скільки років ця пільга тривала ми не знаємо, проте для багатьох цей огляд став причиною закінчення звільнення від служби.

У розпалі Північної війни тема полону теж була актуальною. У 1711 році новостворений Сенат отримав кошторис на виплати офіцерам та солдатам, що повернулися з полону зі Швеції. Закладена сума сягала 18 тисяч рублів. Сума виплат залежала від рангу та походження. До прикладу, генерал міг отримати від 540 до 720 рублів, а тим часом як всі 1088 військових нижніх чинів отримали виплату у 979 рублів¹⁰⁶. Також цікавим є те, що у документі немає слова «полонений», натомість використали «затриманий». У 1719 році Сенат виділяє кошти на полонених, на цей раз з Кримського ханату і Османської імперії, що повертались через Азов. Сенат планував видати кожному по одному рублю та половину рубля на одяг. Оскільки повернулось 564 людини, Сенат мав витрати 846 рублів¹⁰⁷.

У 1736 році до Сенату дійшла справа підпрапорщика Йоганна Фрідріха Вегнера. У 1716 році він відправився з Харкова до Хіванського ханату, де й потрапив у полон. У 1735 році його викупив грецький купець граф Бондіс за 109 рублів та через свого посередника Леонтія Сіманова вимагав тепер цих грошей у Вегнера. Аби Вегнер точно сплатив цю суму, Леонтій Сіманов затримав дружину Вегнера та його дітей. Йоганн не мав таких коштів та через шведського посла фон Дітнера звернувся до Військової колегії, а згодом і до Сенату. Першочергово, Сенат хотів видати лише 40 рублів, проте цієї суми було явно недостатньо. Для того аби натиснути на Сенат шведський посланець фон Дітнер сказав наступне: *«онъ Вегнеръ съ женою и дѣтьми у того Греческого купца въ вѣчном холопствѣ останется, такъ какъ и у Татаръ былъ (Підкреслення наше)»*. Як наслідок, справу передали до Кабінету Міністрів, який проголосив видати 70 рублів Вегнеру, посилаючись на Соборне

¹⁰⁶ Полное собрание законов Российской империи. Том 4. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.645-647

¹⁰⁷ Полное собрание законов Российской империи. Том 5. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 736-737

уложення¹⁰⁸. Вірогідно, ця справа потрапила до «*Полного собрания законов Российской империи*» через те, що Кабінет Міністрів повторив практику викупу, закладену ще Соборним уложенням. Показовим також є згадка про холопство, яке офіційно було скасоване ще при Петрі I¹⁰⁹, проте вірогідно термін продовжив своє існування.

У 1739 році Сенат вкрай лаконічно постановив консулу Арапову, що знаходився в Гілянні, надавати кошти на їжу та одяг російським полоненим, що повертались з Османської імперії. На кожного консул мав витратити від 5 до 10 рублів, а кошти брати з Астраханської губернії¹¹⁰.

5 серпня 1746 року Сенат за часів правління імператриці Єлизавети Петрівни видав наказ про надання додаткового річного жалування гусарам-іноземцям, що поверталися з полону до Російської імперії та прагнули продовжити службу. Приводом для видання цього сенатського указу стала доповідь Воєнної колегії від 4 липня 1746 року про прохання гусара Юрія Юнки. Юрія Юнка служив у Сербському гусарському полку та під час Шведської війни¹¹¹ потрапив у полон. Про що саме прохав Юрій Юнка невідомо, проте відомо рішення Воєнної колегії: надати додаткове річне жалування. Ці кошти в першу чергу покривали витрати пов'язані з дорогою до полку та на екіпірування. З самого тексту указу ми дізнаємося про існування законодавчої норми про виплати за «*полонное терпение*». У випадку Юрія Юнки вона дорівнювала його річному окладу в 10 рублів. Відповідальною за виплати була Штатс-колегія. Сенат підтримав рішення Військової колегії та

¹⁰⁸ Полное собрание законов Российской империи. Том 9. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.949-950

¹⁰⁹ Аракчєєв В.А. **ХОЛОПИ**. *Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2021. - 773 с.. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Kholopy> (останній перегляд: 19.05.2026)

¹¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Том 12. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 988-989

¹¹¹ Ймовірно мова йде про російсько-шведську війну 1741-1743 років. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Abo#ref238749>. (дата звернення: 20.03.2026)

розповсюдив його на всі гусарів-іноземців¹¹². Таким чином ми бачимо продовження практики надання фінансової підтримки полоненим, що повернулися, та спроби повернути іноземців, що були у полоні, до військової служби.

Також варто звернути увагу і на рішення Сенату від 4 липня 1756 року, прийняте за часів правління імператриці Єлизавети Петрівни. Рішення Сенату було відповіддю на звіт Воєнної колегії та гарнізону фортеці Святої Анни, що стояла на річці Дон. Офіцери гарнізону скаржились, що в них закінчуються гроші, які мали б йти на утримання їжею та одягом полонених, що поверталися з Османської імперії та Кримського ханату. На момент звіту у розпорядженні гарнізону залишалось 190 рублів та 30 копійок з четвертиною, а на їжу кожному полоненому надавалось одна копійка у день. У відповідь на їх запит Сенат вирішив виділяти по 6000 рублів на рік та наказав розподілити ці кошти на три рівні частини між гарнізоном фортеці Святої Анни, канцелярією в Кізлярі та канцелярією Київської губернії. Крім цієї суми Сенат залишав можливість збільшення видатків відповідно до потреб на місцях. В прикордонних фортецях ці кошти мали розподілятися наступним чином: 2 копійки в день на їжу, на одяг за потребою, на провіант для подальшого повернення додому та на винагороди для військовополонених. Також Сенат інструктував надавати ці кошти іноземцям, що поверталися з полону, та вербувати їх у Славеносербські полки¹¹³.

Розрахувати чітку кількість людей, на повернення яких очікував Сенат, видається неможливим через відсутність інформації в рішенні про витрати на всі інші категорії, крім їжі. Проте можна припустити, що витрати на їжу були найбільшими, оскільки вони прописані. Виходячи з того, що з монетарної

¹¹² Полное собрание законов Российской империи. Том 12. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 584-585

¹¹³ Полное собрание законов Российской империи. Том 14. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 593-594

реформи Петра I 1 рубль дорівнював 100 копійкам¹¹⁴, а карантин в Російській імперії мав тривати 40 днів¹¹⁵, можна розрахувати, що цих коштів могло вистачити максимум на 2500 полонених на рік. Безумовно ця кількість є досить умовною, проте вона дозволяє нам уявити приблизний обсяг потоку людей, що поверталися з полону через прикордонні фортеці у період відсутності військових дій між Російською та Османською імперіями.

18 серпня 1766 року вже за часів правління імператриці Катерини II Сенат видав наказ про перенесення обов'язків щодо виплат для військовополонених з Штатс-колегії на командувачів армії. Приводом для такого рішення став висновок Воєнної комісії, що розглядала подання Воєнної та Штатс-колегії. Висновок комісії базувався на розгляді попередніх указів Сенату та Верховної таємної ради на період з 1713 до 1734 років. За цей період Воєнна комісія встановила, що єдиного стандарту виплат за *«полонное терпение»* для військових не існувало. Суми виплат варіювались від 1 рубля до 20 на рік. Рішення про кількість грошей визначалося Сенатом або ж Верховною таємною радою в індивідуальному порядку, з огляду на те, з яким противником велася війна. Полонені, що поверталися з Османської імперії або Хівинського ханату отримували в рази більшу фінансову підтримку: *«а въ Туркахъ и Хивахъ, въ разсужденіи, яко въ варварскихъ рукахъ бывшимъ, уже и больше выдавано, но также неравно: нѣкоторымъ по 20 рублей, а другим по 10 рублей человѣку»*¹¹⁶.

Разом з тим Воєнна комісія визначає зміну правил поводження з полоненими між християнськими країнами. Ці зміни полягали у запровадженні спільних конвенцій, обмін грошей на утримання власних

¹¹⁴ Шуст Р.М. РУБЛЬ. *Енциклопедія Історії України*.

URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Rubl> (останній перегляд: 19.03.2026)

¹¹⁵ Сусликов В. «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело до історії Півдня України XVIII ст. Донецьк: «Світ книги», 2013. С.135-136.

¹¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Том 17. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 939

полонених та у підтримці належних умов проживання. Власне виглядає, так що такий “гуманізм” був проблемою Воєнної комісії:

...оныхъ содержанья въ самое почти такое, какое военные чины получаютъ въ настоящей своей службѣ: то дабы известное получение сверхъ того за полонъ денень не служило посползновеннымъ отъ взятъя въ полонъ меньше себя защищать..¹¹⁷

Рішення, яке пропонувала Воєнна комісія, полягала в тому, аби передати обов’язок виплат з Штатс-колегії на командуючих армії, які в свою чергу визначатимуть необхідність виплат відповідно до жорстокості противника. Насправді це означало скасування виплат, оскільки указ не уточнює, з яких саме грошей мають виплачувати командири полоненим. Крім того, указ проігнорував полонених, що були захоплені у степу або внаслідок набігу. На це навіть звертає увагу сама імператриця Катерина II у резолюції, в якій вимагає від Сенату розробити окреме рішення для цієї категорії полонених¹¹⁸. Разом з тим, залишається невизначеним алгоритм дій для військовополоненого, який зміг повернутися лише у мирний час, по завершенні війни, оскільки рішення про видачу виплат командувачі армії мали приймати під час війни.

Таким чином, ми бачимо досить суперечливу картину. З одного боку Російська імперія мала юридичні норми, що регулювали повернення полонених: Соборне уложення 1649 року та пізніші царські й сенатські укази, що його уточнювали. З іншого боку, ми не спостерігаємо систематичного підходу до вирішення проблем, пов’язаних з поверненням полонених. Сенатські укази вирішували поточні проблеми або скарги самих полонених. В даному випадку виділяється указ Сенату за 1766 рік за часів Катерини II. В ньому простежується стратегічний підхід, оскільки він базувався на звітах центральних органів влади (Воєнній комісії, Воєнної та Штатс-колегій), а не на скаргах з прикордонних гарнізонів чи полонених. Але результатом цього

¹¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Том 17. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 940

¹¹⁸ Так само С. 940

стратегічного підходу стало намагання підняти дисципліну у війську, шляхом зменшення випадків виплат за *«полонное терпение»*.

Таким чином, для регулювання полонених у законодавстві Російської імперії дві характерні риси. По-перше, законодавство фокусувалось на трьох задачах: повернення полонених шляхом викупу, надання допомоги під час повернення та після нього та регулювання спірних майнових питань, що породжував полон. По-друге, законодавство щодо повернення полонених не було єдиним. Воно мало форму ситуативних рішень.

2.4. Термінологія щодо полону у Російській імперії

Вартою також є термінологія, яка існує довкола полону в Російській імперії, оскільки вона зустрічається як в законах, так і в наших джерелах. Нашу увагу ми зосередимо на найбільш вживаних термінах: *«полонное терпение»*, *«полон»* та *«неволя»*.

Першочергово ми маємо довести чи був вираз *«полонное терпение»* терміном. Головним елементом, що відрізняє слово від терміну, на думку Райнгарта Козеллека, є потенційна множинність значень, завдяки якій різні соціальні групи у різні проміжки часу могли трактувати та використовувати термін по-різному¹¹⁹. Відповідно, ми маємо *«полонное терпение»* як референт, перебування в полоні як об'єкт та страждання у полоні як значення. Проте дивлячись на укази другої половини XVII-XVIII ст. та документи Київської губернії ми не знаходимо чітко визначення цих страждань. Проблема також полягає в тому, що *«полонное терпение»* використовується як для військових:

...разсматривая де она о томъ, производимомъ понынѣ за бытность въ полону, награжденіи, особливо изъ выписки Сенатской видить, что воинскимъ чинамъ, бывшимъ предъ симъ въ плѣну въ Швеци и въ Туркахъ, за *полонное терпѣніе* ... дачи производимы разныя ...¹²⁰(курсив – наш)

¹¹⁹ Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу. пер. В. Швед. Київ, 2005. Р. 84-85

¹²⁰ Полное собрание законов Российской империи. Том 17. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С. 939

Так і для цивільних:

Объявитель сево [паспорту] вышедший ис татарского полону грузинец Василий Давыдов отпущен по желанию его чрез Москву і Астрахань в свое отечество на прежние ево жилище в грузинский город Тифлис і того ради по тракту с Киева до Москвы, а оттуда до Астрахани чинен ему грузинец свободный пропуск иза полонное его терпение оказыват ему всякое благодеяние...¹²¹

Цей приклад показовий ще й тим, що «*полонное терпение*» переноситься на іноземців, які не були підданими Російської імперії. Відтак ми маємо використання терміну до різних соціальних груп. Крім того, якщо подивитися на цей термін через призму «досвіду та очікування», теж запропоновану Райнгартом Козеллеком¹²², то приходимо до висновку, що «*полонное терпение*» могло позначувати як дійсний досвід перебування у полоні, так і очікування від того, що мав полонений проживати.

В історіографії існує дві інтерпретації терміну «*полонное терпение*». Перший погляд представлений канадським дослідником Віктором Такі у його монографії «*Tsar and Sultan. Russian encounters with Ottoman empire*», що вийшла у світ 2016 року. На цей термін В. Такі натрапляє, коли працює над документами Патріаршого приказу в XVII ст.. На його думку, полонені, що поверталися та яких допитували в прикордонних канцеляріях, використовували «*полонное терпение*» як аргумент вірності цареві та продовження своєї служби навіть у полоні¹²³. Необхідність доводити свою лояльність та вірність православ'ю полягала в тому, що полонений насильно був відірваний з-під влади царя. Разом з тим Віктор Такі свідомий того, що наратив формувався під сильним впливом писарів канцелярії¹²⁴, що частково підважує його аргумент.

Іншу інтерпретацію у своїй монографії «*The Russian Empire, Slaving and Liberation, 1480–1725. Trans-Cultural Worldviews in Eurasia*», що вийшла у 2022

¹²¹ ЦДІАК Ф.59 Спр. 3726 А. 5

¹²² Koselleck R. *Future Past: On the semantics of historical time*. New York, 2004. P.262

¹²³ Taki V. *Tsar and Sultan. Russian encounters with Ottoman empire*. London, 2016. P.61

¹²⁴ Так само. С. 59

році, запропонував німецький дослідник Крістоф Вітценрат. У своєму дослідженні К. Вітценрат приділив велику увагу нарративним джерелам, полемічній літературі та зібраних канцеляріями свідчень полонених, що повернулися. Пояснення цього терміну він знаходить у політичній та релігійній культурі Московського царства, хоча також не відкидає важливість декларації лояльності¹²⁵. Основою ідеєю всієї монографії Крістофа Вітценрата є те, що у своїй риторичній інтелектуальній та політичній еліті Московського царства пояснювали свою експансію та посилення контролю над своїми підданими необхідністю захищати власні терени від людоловчих набігів Казанського, Кримського та Сибірського ханатів. Досягали вони цієї мети використовуючи біблійні міфи про вихід євреїв з Єгипту на чолі з Моїсеєм¹²⁶. На його думку, така риторика впливала на розуміння полону як мучеництва.

Таким чином обидві інтерпретації мають місце бути, проте є нюанси, які варто врахувати. Інтерпретація Віктора Такі виходить з того, що інтеграція полонених, що повернулися, відбувалася з супротивом, відтак полоненим треба було доводити свою лояльність. Проте з іншого боку норми Соборного уложення 1649 явно підіймають статус полоненого на відміну від того, який у нього був до полону. Холопи, крім декількох винятків, отримували свободу¹²⁷, а селяни отримували звільнення від тягла¹²⁸. До цього ж виникає суперечність з використанням «*полонного терпіння*» в контексті іноземців, яким не треба доводити лояльність московському цареві. В даному випадку, інтерпретація Крістофа Вітценкрата є більш широкою, проте сфокусована на конфлікті

¹²⁵ Witzenkrath C. The Russian Empire, Slaving and Liberation, 1480–1725. Trans-Cultural Worldviews in Eurasia. Berlin, 2022. С. 182

¹²⁶ Так само С. 247-248

¹²⁷ Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / уряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825. С.113

¹²⁸ Так само С.121

православного Московського царства та мусульманських степових орд. А ми маємо випадки використання терміну щодо полону в європейських країнах.

Спільним для досліджень В. Такі та К. Вітценкрата є підкреслення того, що рівень грамотності серед населення був низький. Наратив про полон, що був популярний в Західній Європі XVI-XVIII ст., дійшов до Російської імперії лише в кінці XVIII ст.¹²⁹ Таким чином, для нашого періоду 1708-1774 років ми все ще працюємо не з загальними уявленнями, а з уявленнями писемної меншості, що керувала країною. Цей період випадає з інтерпретацій В. Такі та К. Вітценкрата, і враховуючи їх нюанси, нам необхідно надати нове пояснення для використання терміну «*полонное терпение*» в законодавстві Московського царства та Російської імперії.

Більш широким терміном є саме слово «*полон*». Цим терміном позначали не лише захоплених людей, але й артилерію. Наприклад, у листі Петра I до царевича Олексія від 8 листопада 1708 року ми знаходимо наступне: «*Послан от нас указ в Смоленск к воеводе, дабы он взятой Швецкой полон [купно с пушками и знамены], которой взят на бывшей баталии под Лесной, отправил к Москве*»¹³⁰. Таким чином «*полон*» є більш ширшим поняттям ніж «*полонное терпение*».

Синонімічним до слова «*полон*» виступає «*неволя*». Як приклад, можна навести лист Петра I до адмірала Федора Апраксіна від 22 травня 1710 року:

«Сего маменту писмо ваше чрез Вечеслова мы получили, в котором изволите писать о наших *пленных*, которые ис Стекголма к вам возвратились. И оных *невольников* изволте хорошенько выпросить, не привезли ли шведы из Стокголма морем людей в прибавку Либекеру; о чем зело надобно осведомитца, и к нам скоряя дать о том знать. Также изволте с тем человек двух или трех, которые лутче знают, из 2 тех наших *невольников* прислать к нам на почте.»¹³¹ (курсив наш)

¹²⁹ Davies B. The Prisoner's Tale: Russian Captivity Narratives and Changing Muscovite Perceptions of the Ottoman-Tatar Dar-al-Islam. *Eurasian Slavery, Ransom and Abolition in World History, 1200-1860*, ed. Christoph Witzenrath P.299-302

¹³⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 8 (1). Москва, 1948. С. 314

¹³¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 10. Москва, 1956. С. 140-141

Як бачимо з цього листа, Петро I довільно замінив полонених на невільників, що дозволяє стверджувати про синонімічність цих слів. Використання терміну «неволя» потрапляється і в наших джерелах. Наприклад, у своєму донесенні від 17 березня 1730 року козак Гаврило Дорошенко, просячи звільнити його від повинностей писав про свій полон таким чином: «По воле Божей попался был у неволь горешним татарам у владеніи Алжидеяга Шалихана и в той неволе понасил нестерпимые татарские тиранства.»¹³² Вибір слів в даному випадку цікавий, оскільки у контексті прохання про звільнення від податків було більш доречним використати термін «полонное терпение». Оскільки донесення Гаврило писав власноруч, підозрюємо, що він міг не знати терміну та використати більш зрозумілий термін «неволя».

Таким чином, ми маємо декілька термінів, якими послуговувались для означення досвіду перебування у полоні. У контексті повернення полонених та їх намагання отримати обіцяні від держави пільги найчастіше зустрічається термін «полонное терпение». В історіографії цей термін розглядається і через призму ідеї вірності до царя, так і як вияв релігійної культури Московського царства.

Отже, повернення полонених фіксувалося в різних документах: паспортах, донесеннях, рапортах, чолобитних. Формат цих листів визначав можливий обсяг інформації та метод викладу. Авторство цих документів переважно належить писарям канцелярій, рідше – самим полоненим. Відтак освіта, навички та патронально-клієнтарні зв'язки теж могли впливати на зміст документ та на процес отримання допомоги від держави. Всі ці документи писалися в рамках вже існуючих юридичних норм, що ґрунтувалися на Соборним Уложенні. Проте Соборне Уложення не охопило більшості проблем,

¹³² ЦДІАК Ф51 ОЗ Справа 3508 А.1

тому виникала потреба у уточненні, особливо стосовно фінансової підтримки полонених та їх прав на землю.

Розділ III. Повернення полонених за документами Київської губернської та Генеральної військової канцелярій

Різноманіття наших джерел дозволяє нам розглянути процес повернення полонених з різних сторін. Ми розглянемо основні методи визволення, маршрути повернення, обставини, що могли вплинути на звільнення. Також наші джерела дозволяють нам окреслити процедуру отримання державної допомоги для полонених, що повернулись.

3.1. Статистика щодо полонених

Згідно з документами Київської губернської та Генеральної Військової канцелярій за період від 1708 по 1774 рік ми виділили 70 осіб, які повернулись з полону. Одразу треба зазначити, що ця цифра є мінімальною межею з декількох причин. По-перше, до нашої статистики ми вносили тільки тих осіб, де відоме їхнє ім'я. До прикладу, до нас дійшла чолобитна вихідців з Грузії Михайла Константінова, Петра Латіланева, Матвія Лацабізов, Петра Хінкарева до гетьмана Кирила Розумовського від 11 травня 1760 року¹³³. Позивачі разом ще 8 вихідцями, чиїх імен ми не знаємо, поверталися маршрутом Київ-Москва-Астрахань до Грузії. Однак через хворобу вони були змушені залишитись у Глухові. Позивачі клопотали про новий паспорт, оскільки попередній залишився з більшою групою, що пішла далі¹³⁴. Кількість неідентифікованих осіб сягає 136.

По-друге, в джерелах може вказуватись кількість полонених, про яких невідомо, чи вони повернулись. До прикладу, мешканець Кременчука Роман Литвиненко повідомляв у своїй доповіді до Київської губернської канцелярії про захоплення у полон татарами 50 запорізьких козаків неподалік Переволочної у 1737 році. Татари одразу розділили між собою полонених, тому про долю інших козаків Роман Литвиненко не знав¹³⁵.

¹³³ ЦДІАК Ф 51 ОЗ Справа 16481 А. 1

¹³⁴ Так само А. 3

¹³⁵ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.16

При формуванні статистики ми орієнтувалися на наступні маркери: ім'я та прізвище, стать, вік, соціальний стан, період перебування у полоні, місце проживання до полону, місце захоплення, місце перебування у полоні та маршрут, по якому полонені верталися додому. Ми мали справу з різними типами документів: паспортами, донесеннями, рапортами, наказами, які мали різну інформаційну насиченість, тому, на жаль, в деяких місцях у нас існують прогалини. Тим не менш, ми маємо достатню картину для формування висновків.

Вочевидь, найбільш висвітленим параметром нашої статистики є стать полонених. Чоловіків серед полонених було 67, жінок – 3. У всіх випадках жінки поверталися у супроводі чоловіків. До прикладу, 30 вересня 1734 року полковник Андрій Дунін видав паспорт для Василя Петрова та його доньки Катерини. Про них відомо лише те, що вони з Немирова та перебували у полоні в Османській імперії¹³⁶. У жовтні 1761 року внаслідок перемовин між донським козаком Олексієм Каршиним та Киримом Гіреєм була звільнена мешканка Бистринської станиці Варвара. Про неї ми знаємо, що вона була дружиною священника. Додому вона поверталася у супроводі інших полонених на чолі з Олексієм Каршиним¹³⁷. Найбільш цікаво склалася доля мешканки Бахмута Анни Григоріївни. У віці 18 років її захопили у татарський полон. Анну утримували десь біля витoku ріки Салгир¹³⁸. Там вона одружилася з мешканцем містечка Недригайлова Іваном Метелевичем, разом з яким була викуплена польським ксьондзами 24 жовтня 1752 року. Вже 22 квітня 1753 року вона разом з чоловіком була в Каневі, де отримала паспорт на подальший проїзд до Недригайлова¹³⁹. Вірогідно, їх шлюб піддавався сумніву, оскільки у паспорті про неї писали як про Анну Григоріївну, а не як Анну Метелевич¹⁴⁰.

¹³⁶ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 64 А. 1

¹³⁷ ЦДІАК Ф 59 Справа 1405 А.63

¹³⁸ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.13

¹³⁹ Так само А. 14

¹⁴⁰ Так само А. 15

З іншого боку, категорія віку залишилася найбільш нерозкритою. Лише в шести випадках ми знаємо вік полоненого. Осипу Бірюкову, наймолодшому з вибірки, на момент звільнення було 24 роки¹⁴¹, Петру Бірову, найстаршому з вибірки – 59 років¹⁴².

Соціальний стан полоненого теж є проблемною категорією. Лише в 27 випадках з 70 чітко вказано до якого соціального стану належить полонений. З цієї вибірки 20 полонених були козаками, 5 – донськими козаками, 1 – гусар та 1 – жінка священника.

Куди частіше для ідентифікації полоненого використовували його попереднє місце проживання. З джерел нам відомо про точне попереднє місце проживання 49 полонених. Для ще 18 полоненого ми змогли встановити, що вони походять або з Грузії (14 випадків), або з Дону (4 випадки). Лише у 3 випадках ми не змогли встановити точного місця проживання. У випадку відставного капітана драгунів Григорія Суденського, якого ми розглянемо детально пізніше, ми можемо лише допускати, що він проживав на території Київської губернії, оскільки отримував від неї пенсію за перебування у полоні¹⁴³. У випадку козака Григорія Панченка та іншого невідомого козака ми можемо припустити, що вони були з Прилуцького полку, оскільки вони брали участь в Сулацькому поході з 1725 року разом з Петром Михайленком, що був з Левенецької сотні, Прилуцького полку¹⁴⁴.

Маркер походження одразу піднімає питання про етнічну приналежність полонених. В даному випадку треба бути вкрай обережним, оскільки ми ступаємо на тонкий лід. Справа в тому, що навіть якщо у паспорті чи в рапорті людину називають грузинцем, то це ще не означає, що вона ним була. До прикладу, 28 червня 1753 року до Києва прибуло троє чоловіків, що

¹⁴¹ ЦДІАК Ф 59 Справа 3725 А.2

¹⁴² ЦДІАК Ф 59 Справа 3723 А.2

¹⁴³ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.1-2

¹⁴⁴ ЦДІАК Ф 51 ОЗ Справа 2805 А. 1

вийшли з турецького полону: Іван Берун, Георгій Чермаза, Андрій Чермазан. Ці троє вказуються як грузини, що в листі майора Глебова до київського генерал-губернатора Костюріна¹⁴⁵, так і в паспорті, написаним писарем Іваном Даниловим¹⁴⁶. Проте на титульному аркуші цієї справи іншим почерком була зроблена примітка: *«здесь...і турецького полону трех члвк [чоловік] в том числе малороссіянин, грузинец і армянин, которым дан паипорт»*¹⁴⁷. На жаль, нам невідомо, коли саме була зроблена ця примітка, проте вона вказує на те, що приймати етнічні маркери на віру не варто.

Або ж ми маємо випадок, коли полонений, якого називали грузином, мав родича великоросіянина. Такою була історія Василя Давидова. Василь ймовірно народився 1723 року у Тифлісі (Тбілісі). Близько 1754 року, у віці 31 років, його захопили у полон та продали кримським татарам. Після семи років полону Василь разом з малоросіянином Степаном Петровим вирішив втекти. У своєму допиті Василь казав, що його брат-великоросіянин став священником у себе на Батьківщині, тобто у Великоросії¹⁴⁸. Але незважаючи на це, що в паспорті¹⁴⁹, що в донесенні Київської губернської канцелярії¹⁵⁰ він був записаний як грузин.

З іншого боку, ми маємо випадок, коли полонений, якого називали грузином, мав родичів-грузинів у Москві. Степан Семенов, мешканець міста Тифліс, в травні 1731 року був взятий турками у полон. Через 20 років Степанові пощастило – його викупив вселенський патріарх Кирило. Після полону він направився до своїх родичів-грузинів у Москві, аби збирати милостиню. Вірогідно, гроші були потрібні для викупу інших членів родини Степана Семенова – матері та двох братів¹⁵¹. Важливо підкреслити, що ця

¹⁴⁵ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.3

¹⁴⁶ Так само А.4

¹⁴⁷ Так само А.1

¹⁴⁸ ЦДІАК Ф 59 Справа 3726 А.2

¹⁴⁹ Так само А.5

¹⁵⁰ Так само А.4

¹⁵¹ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.25

інформація взята з донесення Степана Семенова до Київської губернської канцелярії, написаного писарем Герасимом Мишкіним¹⁵². Ми вважаємо, що Степан мав контроль над тим, що і як треба було писати у донесенні, оскільки воно було від його імені. Тим часом як Василь Давидом не мав жодного впливу на те, як про нього пишуть у Київській губернській канцелярії.

Таким чином, сенс поняття «грузин» повністю залежало від контексту. Це міг бути і як етнічний маркер, так і про місце проживання людини. Тому в даному випадку вважаємо коректним використовувати у нашому дослідженні позначення вихідці з Грузії, оскільки цей вираз є більш всеохопним.

Вихідці з Грузії складають 42% (30 з 70) з усіх полонених, що повернулися та були зафіксовані у Київській губернській канцелярії та в Генеральній Військовій канцелярії. Якщо казати про розподіл полонених в межах самої Грузії, то ми маємо наступну картину: 15 – з Тифлісу, 1 – з Кахеті та 14 – невідомо. Така велика кількість вихідців з Грузії підтверджує нашу тезу про те, що Османська імперія все більше залежала від захоплення рабів з Кавказу.

Ще однією важливою для нас категорією є місце захоплення людини у полон. На жаль, ця категорія є слабкою вираженою у джерелах. Всього лише у 21 випадку з 70 ми знаємо, де людину захопили у полон. Це може свідчити про те, що ця інформація не була важливою або потрібною з перспективи писарів канцелярій. Проте з тих даних, що ми маємо, вимальовується наступна картина: 12 людей було взято у полон під час військових походів армії Російської імперії та Гетьманщини на територію Османської імперії та залежних від неї Молдавського князівства й Кримського ханату, а ще 8 людей були захоплені біля кордону з Кримським ханатом. Ми не знаходили випадків того, аби людей брали полон углиб теренів Гетьманщини. Таким чином, полонені або вже були на території Османської імперії та Кримського ханату,

¹⁵² Так само А. 26

або перебували на їх прикордонні. Це у свою чергу вказує, на те, як змінилися можливості у турків та татар у захопленні полонених.

Більш цікавим є спостереження стосовно дат потрапляння у полон та часу перебування в ньому. Рівно у половині випадків з нашої вибірки нам відомо, хоча б приблизно, коли людина потрапила у полон. Таким чином, вийшла наступна картина: 48% (17) випадків припала на період російсько-турецької війни 1735-1739 років, 34% (12) випадків відбулося до цієї війни та 17% (6) після. Примітним також є кореляція між датою потрапляння та місцем проживанням. Всі випадки, що трапилися під час війни, стосувалися лише вихідців з Гетьманщини або Російської імперії. Захоплення цивільних можна пояснити військовою стратегією Кримського ханату, який вдавався до набігів вглиб ворожої території¹⁵³. Тим часом як до російсько-турецької війни 4 випадки з 12 стосувалися вихідців з Грузії. Після війни уже нараховується 5 випадків з 6, що стосувалися вихідців з Грузії.

Тим часом з датами визволення простежується інша динаміка. Тут варто одразу зауважити, що вкрай рідко потрапляється точна дата, коли людина вийшла з полону. Особливо це характерно для паспортів, в яких не записували такі дані. В таких випадках ми змушені орієнтуватись на дату самого паспорту. Тим не менш, цих даних достатньо аби простежити деякі тенденції. Наприклад, укладення Белградського мирного договору не спровокувало масового звільнення полонених з Османської імперії та Кримського ханства. Серед 17 людей, що потрапили у полон під час російсько-турецької війни 1735-1739 років: 1 звільнився ще під час війни, 3 звільнилось в межах 5 років від укладання Белградського мирного договору та 12 перебували у полоні від 1745 до 1761 років. Примітним також є те, що з трьох полонених, яких звільнили між 1739 та 1744 роками, драгун Григорій Суденський¹⁵⁴ та козак Олексій

¹⁵³ B. Davies. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*. London, 2011. P. 213-230

¹⁵⁴ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.2

Завезюненко¹⁵⁵ перебували у Константинополі, а козак Іван Михайлов – в Туреччині¹⁵⁶. Таким чином, ті, хто перебував у столиці Османської імперії або неподалік від неї, мали більші шанси на швидке звільнення. Це можна пояснити тим, що султану було легше вмовити рабовласників у столиці, аніж в периферії¹⁵⁷.

Цікавою також є кореляція між релігійними святами та датами звільнення. Наприклад, козак з міста Хорол Герасим Солоненко у 1738 році під час Дністровського походу попав у полон до ногайських татар. Татари продали його турку Дзену Болату. У 1753 році Герасим звільнився, про що полковник Федір Остроградський написав у своїй доповіді до гетьмана Кирила Розумовського наступне: *«А тогожде 1753 года ... от оного турчина [Дзен Болата] посланъ он в лѣтнее время на ... подслушившийся турецкой байранъ, то онъ с поля бежал и зайшоль в полскую область»*¹⁵⁸. Згаданий Байрам може вказувати на два свята: Рамадан-Байрам¹⁵⁹ та Курбан-Байрам¹⁶⁰. У 1753 році Рамадан-Байрам відбувся 31 липня, а Курбан-Байрам мав припасти на жовтень. Враховуючи згадку про літо, це дозволяє стверджувати, що Герасим Солоненко звільнився у липні 1753 року. Згадка про мусульманське свято не лише дозволила уточнити інформацію джерела, але й поставити сумнів в його наративі. Річ у тім, що звільнення полонених з точки зору Корана вважалося праведним¹⁶¹, тим часом як великі релігійні свята могли підштовхувати до праведних вчинків. З такої перспективи, втеча Герасима з поля виглядає

¹⁵⁵ ЦДІАК Ф 51 ОЗ Справа 15368 А. 1

¹⁵⁶ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 4

¹⁵⁷ Smiley W. From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law. New York: Oxford University Press. p. 66

¹⁵⁸ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 1721 А. 2

¹⁵⁹ Рамадан-Байрам - Свято завершення посту. Святкується 1 шавваля, по завершенню місяця рамадан. Вирський Д.С. БАЙРАМ. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В* Київ, 2003. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Bajram> (останній перегляд: 12.05.2026)

¹⁶⁰ Курбан-Байрам - Свято принесення жертви. Святкується 10 зульхіджжа. Вирський Д.С. БАЙРАМ. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В* Київ, 2003. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Bajram> (останній перегляд: 12.05.2026)

¹⁶¹ L. Peirce. A Spectrum of Unfreedom: Captives and Slaves in the Ottoman Empire. Budapest, 2021. P. 21-22

сумнівною, тим паче він провів у полоні цілих 17 років. Таким чином, цілком ймовірним могло бути й звільнення Герасима, яку він подав як втечу вже перед полковою канцелярією.

Приклад історії Герасима Солоненка наштовхнув нас на думку, про те що його випадок навряд чи був унікальний. Тому ми вирішили співставити відомі нам дати за григоріанським календарем з мусульманським. Таким чином нам вдалося знайти ще 7 випадків, коли дата звільнення накладалася на важливі мусульманські свята. Звільнення донського козака Наума, Петра Тарасенка та дружини священника Варвари припало на жовтень 1761¹⁶², що збігається з місяцем рабіаль-авваль¹⁶³. Звільнення Івана Метелевича та його дружини Анни відбулося 24 жовтня 1752¹⁶⁴, що корелюється з місяцем зульхіджа¹⁶⁵. Так само на місяць зульхіджа припадає звільнення з полону Григорія Суденського, що відбулося в березні 1740 за григоріанським календарем¹⁶⁶. Василь Бузувченко звільнився у жовтні 1755 року¹⁶⁷, коли мусульмани могли святкували або Новий рік, або день Ашура¹⁶⁸. Ці кореляції не доводять того, що лише релігійні чинники могли впливати на визволення полоненого, проте такий варіант теж міг бути. На жаль, у нас недостатньо даних для того аби подивитись наскільки часто дати звільнення полонених і мусульманські релігійні свята співпадали.

¹⁶² ЦДІАК Ф 59 Справа 1405 А. 63

¹⁶³ Рабіаль-авваль – третій місяць в мусульманському календарі, на який припадає святкування дня народження пророка Мухамеда. Ісламські свята. <https://umma.in.ua/ua/node/1904> (дата звернення: 11.05.2026)

¹⁶⁴ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.13

¹⁶⁵ Зульхіджа – дванадцятий місяць ісламського календаря. Під час нього святкується день Арафа – день прощальної проповіді пророка Мухамеда. Ісламські свята. <https://umma.in.ua/ua/node/1904> (дата звернення: 11.05.2026)

¹⁶⁶ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.2

¹⁶⁷ ЦДІАК Ф 51 ОЗ Справа 12892 А. 2

¹⁶⁸ День Ашура – свято прибуття пророка Мухамеда до Медини та виведення євреїв з Єгипту пророком Мусою (Мойсей). Святкується у перший місяць ісламського календаря. Ісламські свята. <https://umma.in.ua/ua/node/1904> (дата звернення: 11.05.2026)

З іншого боку, ми маємо випадок звільнення на християнське свято. Мова йде про історію козака Романа Литвиненка. 6 грудня 1752 року, на день святого Миколи Судоходця (святий Микола Чудотворець), Роман разом ще з 28 полоненими поляками та валахами був викуплений львівськими священниками¹⁶⁹. Згадка святого Миколи Чудотворця теж виглядає не випадковою, оскільки цей святий активно заступався за полонених християн¹⁷⁰.

Важливим показником для нас є кількість років, які людина провела у полоні. У нашій вибірці, що складалася з випадків, діапазон вийшов від 1 року до аж 35 років. Одразу зазначимо, що 35 роки в полоні перебував Степан Петров, що народився вже у неволі у місті Карасубазар¹⁷¹. Серед тих, хто саме потрапив у полон, найдовше пробув донський козак Петро Гремін – приблизно 28 років¹⁷². Середній час перебування у полоні – 14 років, медіанне значення – 15 років. Наші данні трохи відрізняються від того, що простежив турецький дослідник Хайрі Озкорай на основі *мукатебе*¹⁷³. Він зазначив, що в середньому у рабстві в домогосподарствах перебували від 8 до 12 років, у крайніх випадках до 20 років¹⁷⁴.

Звернемо нашу увагу також на те, як полонені звільнялися. З 70 випадків 23 полонених врятувалися втечею, 12 полонені були викуплені, 3 звільнилися завдяки дипломатичним перемовинам, 1 був звільнений за волі рабовласника, та 31, на жаль, не встановлено. Одразу зазначимо, що у випадках втечі варто бути вкрай обережним. Повертаючись додому, полонений мусив

¹⁶⁹ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.16

¹⁷⁰ Witzekrath C. The Russian Empire, Slaving and Liberation, 1480–1725. Trans-Cultural Worldviews in Eurasia. Leck, 2022. P.149-156

¹⁷¹ ЦДІАК Ф 59 Справа 3726 А.2

¹⁷² ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А.22-23

¹⁷³ Мукатебе – договір, укладений між рабовласником та рабом. Визначав терміни та умови звільнення раба. Н. G. Özkoray. Chapter 14: Slavery in the Ottoman Empire. Ed. J. Schiel; D. Pargas. *The Palgrave Handbook of Global Slavery*, Palgrave Macmillan; Springer International Publishing, p. 252

2023

¹⁷⁴ Так само. С. 252-253

довести свою лояльність, що могло створювати причини для викривлення інформації. Таким чином полонені могли казати про втечу, проте насправді їх могли звільнити по факту виконання мукатебе або ж смерті їхнього власника.

Цікавими є і маршрути, яким полонені поверталися додому. Для зручності нашої статистики ми згрупували всі відомі нам маршрути у 4 напрямки. Отож, 4 полонених змогли повернутися з Дону. 5 полонених повернулися морським шляхом до Санкт-Петербурга, а звідти до Києва. 10 людей поверталась через кордон Кримського ханату та Запорізької Січі. Найбільше, а саме 11 полонених прийшли до Києва через терени Речі Посполитої.

На шляху додому полонені могли стикатися з труднощами. Наприклад, козак Дмитро Халиченко був заарештований у Речі Посполитій біля річки Ягорлик, де проходив кордон між Річчю Посполитою і володіннями Османської імперії. Як наслідок київському губернатору Михайлу Леонтьєву прийшлося писати листа до князя Любомирського з проханням передати полоненого до Києва. Цікавим тут є те, що Дмитра Халиченка заарештували за звинуваченні в грабунку татар, проте яких саме і скільки вкрав грошей, нам невідомо¹⁷⁵.

Схожим чином обернулася мандрівка Федора Карпенка. В березні 1723 року він добрався до Санкт-Петербургу. З собою він не мав документів, які б підтвердили його історію про те, що був у неволі в Османській імперії. Відтак його утримували під караулом, а Малоросійська колегія написала листа до Генеральної військової канцелярії з проханням знайти родичів або інших людей, які б могли засвідчити історію Федора Карпенка¹⁷⁶. Набагато більше пощастило козаку Степанові Калитенку. Так само як і Федір Карпенко він повертався морським маршрутом: Константинополь-Смірна-Амстердам-

¹⁷⁵ ЦДІАК Ф 59 Справа 1405 А.15

¹⁷⁶ ЦДІАК Ф 51 ОЗ Справа 1094 А. 2

Кронштадт. Але Степанові пощастило зустріти в Амстердамі ієромонаха Амвросія Перчикалова, який сповідував його та видав про це сертифікат від 4 вересня 1755 року¹⁷⁷. Саме завдяки цьому сертифікату Степан не опинився під караулом, хоча йому прийшлося пройти допити в Адміралтействі та Головній поліції. Таким чином ці ситуації показують головну вразливість полоненого, що повертається додому – необхідність доводити свій статус та відмежовувати себе від злочинців, селян-втікачів, дезертирів в очах держав.

3.2. Фактори, що сприяли поверненню з полону

З огляду наших джерел стає зрозуміло, що повернення з полону було вкрай важким та ризикованим. Можливість людини звільнитися з неволі залежала передовсім від обставин, в яких вона опинилась. Таким чином, мусили б бути фактори, які б спрощували повернення з полону.

Одним з таких факторів була можливість полоненого знайти допомогу у місцевого немусульманського населення. Наприклад, так пощастило вже згаданому козаку Степану Калитенку. На своєму допиті у Головній поліції в Санкт-Петербурзі він розповів, що після 16 років у полоні йому вдалося таємним чином втекти та перебратися до Смірні. У Смірні йому пощастило натрапити на православного священника, ім'я якого Степан не згадав. Цей священник допоміг Степану покинути Смірну та добратись до Амстердаму¹⁷⁸. Більш драматично склалася доля донського козака Петра Греміна. Його схопили у полон на Кубані та продали туркові Хасану за 150 левів. Вночі він втік та за допомогою греків перетнув Егейське море. Додому Петро добирався через Валахію, Угорщину та Річ Посполиту¹⁷⁹.

На жаль, в обидвох випадках нам не відомо, чому православні піддані султана допомагали біглим полоненим. Ця допомога могла мати серйозні наслідки, як наприклад конфлікт з *яваши* – найманцями, що розшукували

¹⁷⁷ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 1519 А. 1-3

¹⁷⁸ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 1519 А. 1

¹⁷⁹ ЦДІАК Ф 59 Справа 2385 А. 22

біглих рабів¹⁸⁰. Вочевидь, ми не можемо повністю довіряти тому, що полонені писали про свою втечу, але тим не менш, підтримка від місцевих була критично необхідна для безпечного повернення додому.

Якщо на допомогу місцевих розраховувати не приходилось, полонені могли кооперуватись між собою. 31 полонений з 70 поверталися у групах від 2 до 12 людей. Зазвичай ця кооперація відбувалася вже після звільнення. Таким чином, бігли полонені збільшували свої шанси безпечно добратися додому.

Наявність родичів теж могла вплинути на звільнення. Полонений міг розраховувати на те, що після повернення йому зможуть допомогти стати на ноги. Так було з Степаном Петровим. Попри те, що він народився вже у неволі в Криму, він знав про своїх родичів у Ніжині. Вже після повернення з полону у липні 1761 року Степан проживав разом зі своїм братом у Ніжині. Ця історія показує тим, що попри полон полонені зберігали деякий контакт зі своїми родичами на Батьківщині¹⁸¹. Також саме родичі ставали свідками, що підтверджували полон. Так, наприклад, було з козаком Никифором Яременком. У своїй чолобитній до імператриці Єлизавети Петрівни він згадав свого дядька Івана Андрієвського, канцеляриста Генеральної військової канцелярії, як свідка¹⁸².

Разом з обставинами, що сприяли звільненню, були й ті, що могли стати на заваді. Зміна віри могла завадити поверненню полоненого додому. Як ми згадували у першому розділі, навернення в іслам збільшувало шанси полоненого звільнитись, але цього не гарантувало. Крім того, всі, хто навернувся до ісламу, не підлягали обміну після укладання мирних договорів. В такому випадку полонені апелювали до того, що наvertsали їх насильно¹⁸³.

¹⁸⁰ Spyropoulos Y. Slaves and Freedmen in 17th- and Early 18th-Century Ottoman Crete. *Turcica*, №46, 2015 P. 185

¹⁸¹ ЦДІАК Ф 59 Справа 3726 А.2

¹⁸² ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 2

¹⁸³ Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. P. 8-9.

Але навіть попри це деяким вдалося звільнитись. Так трапилось з козаком Миргородського полку Терентієм Даниленком. Під час Очаківського походу у липні 1737 року він був захоплений у полон. Там Терентія насильно навернули до ісламу, провели обрізання. У 1755 році він зміг втекти та дійти до Васильківського форпосту¹⁸⁴. Вже у Києві за наказом губернської канцелярії Терентія Даниленка відправили до іерея Богоявленської церкви на Подолі, який його заново охрестив¹⁸⁵.

3.3. Процес отримання пільг після звільнення з полону

Відповідно до законодавства Російської імперії полонені, що змогли повернутися, могли претендувати на отримання пільг, як-от звільнення від податків та служби, або грошову компенсацію. Завдяки документам, що збереглися у фонді Київської губернської канцелярії та у фонді Генеральної військової канцелярії, ми можемо простежити цей процес. Для цього ми детально розберемо справи відставного капітана Санкт-Петербурзького драгунського полку Григорія Суденського¹⁸⁶, мешканця міста Сорочинці Миргородського полку Микити Малинки¹⁸⁷ та козака Гельмязівської сотні Переяславського полку Никифора Яременка¹⁸⁸.

Справа відставного капітана Григорія Суденського складалася з двох документів: офіційного звернення до канцелярії Київського губернії за 1 вересня 1761 року та чолобитної до імператриці Катерини II з тією ж датою. Обидва документи написані Григорієм Суденським власноруч, що дозволяє нам стверджувати про його грамотність.

У своєму зверненні до канцелярії Київського губернії Григорій Суденський просив передати свою чолобитну на розгляд до Сенату¹⁸⁹. Також у

¹⁸⁴ ЦДІАК Ф 59 Справа 2881 А.5

¹⁸⁵ Так само А.7

¹⁸⁶ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.1

¹⁸⁷ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 925 А. 1

¹⁸⁸ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 1

¹⁸⁹ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А.1

зверненні відставний капітан описав обставини та причини написання цієї чолобитної. Григорій Суденський хотів отримати 400 рублів як оплату за свою службу під час перебування у полоні. Ми не можемо встановити достеменно навіщо Григорію Суденському потрібна була ця сума саме в цей час, проте у зверненні він жалівся: «...по моеї крайней скудности и убожеству...»¹⁹⁰, що може вказувати на його складне фінансове становище.

Також у своєму зверненні Григорій Суденський досить коротко описав обставини потрапляння та перебування у полоні. У полон його захопили у липні 1737 року татари білгородської орди. Трапилося це неподалік від Очакова. Зі слів Григорія Суденського стає зрозуміло, що татари перехопили похідну військову канцелярію генерала-фельдмаршала графа Бургарда-Крістофа Мініха. Після захоплення у полон капітан драгунського полку був привезений до Константинополя, в якому перебував до укладання мирного договору між Османською та Російською імперіями¹⁹¹.

Більш широко свої поневіряння відставний капітан Григорій Суденський виклав у чолобитній до імператриці Катерини II. Цей документ складався зі звернення, представлення та 8 пунктів. Григорій Суденський розписав свою проблему у хронологічному порядку. Уже з представлення відставного капітана ми дізнаємось, що Григорій Суденський є представником «мунтянської нації»¹⁹², тобто вірогідним вихідцем з князівства Валахія.

У першому пункті автор чолобитної описав свій кар'єрний шлях до полону, обставини потрапляння у полон та умови перебування. Ми дізнаємось, що у 1714 році Григорій Суденський вступив у службу у Санкт-Перебурзький драгунський¹⁹³ полк. У 1737 році Григорій Суденський вже був прапорщиком

¹⁹⁰ Так само А.1

¹⁹¹ Так само А1

¹⁹² Так само А2

¹⁹³ Драгуни – різновид кавалерії, що міг вести бої як пішо, так і кінно. Черкас Б.В. ДРАГУНИ. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2004: <http://www.history.org.ua/?termin=Draguny> (останній перегляд: 21.04.2026)*

в Архангелгородському драгунському полку і в такому званні брав участь в облозі Очакова влітку 1737 року. Після взяття міста граф Мініх відправив прапорщика до похідної військової канцелярії. На шляху до неї Григорія Суденського захопили татари білгородської орди. Після взяття у полон його доправили до Константинополя, де Григорій Суденський був представлений султанові та затриманий у фортеці Єдікуле три роки¹⁹⁴. У першому пункті Григорій Суденський скаржився на умови утримання в Єдікуле:

... по ево [султана] приказу в окове жализа посажень в Едику, и содержался до заключения мира и во третем году под жесточайшимъ карауломъ от которого бывшимъ на мне чрезмерно болшихъ желез так повредительно что мнѣ по близившийся уже моей старости пришлось того в не состояніе и едва на костылях ходить могу.¹⁹⁵

У другому пункті чолобитної відставний капітан Григорій Суденський оповідав про обставини свого звільнення. У 1740 році завдяки медіації французького посла маркіза Вільньова Григорія випустили з Єдікуле та передали до російського резидента Олексія Вешнякова. У Константинополі відставний капітан затримується на сім місяців, вірогідно перебуваючи на службі в російського резидента. Наступною зупинкою у маршруті відставного капітана став Таганрог, до якого він добирався на кораблі. З чолобитної Григорія Суденського ми дізнаємось, що 8 жовтня 1740 його відпустили з Таганрогу до Азову після відбуття карантину, який тривав 6 тижнів¹⁹⁶. Таким чином можна припустити, що Григорій Суденський мав бути звільнений десь у проміжку від січня до березня 1740 року. Вже у 1741 році з дозволу генерала князя Василя Репніна Григорій Суденський відправився до Санкт-Петербургу¹⁹⁷.

У третьому пункті чолобитної Григорій Суденський повідомив про своє перебування у столиці імперії. На початку він звернувся з проханням надати

¹⁹⁴ Так само А2

¹⁹⁵ Так само А2

¹⁹⁶ Так само А2

¹⁹⁷ Так само А2

фінансову допомогу до Колегії іноземних справ, проте його перенаправили до Військової колегії. Військова колегія задовільнила запит Суденського: «...выдано мне по окладу прапорщика со взять у меня в полону по оную атаку жалование...»¹⁹⁸. Виплата ця аргументувалася «полонным терпением» та слабким здоров'ям внаслідок трирічного перебування в залізних кайданах. В цьому пункті не вказана чітка сума цієї виплати, проте з листа до канцелярії Київської губернії ми дізнаємось у виплату у 100 рублів¹⁹⁹.

Проте з четвертого пункту стає зрозуміло, що цих грошей було недостатньо для Григорія Суденського. Кабінет міністрів та дійсний таємний радник і сенатор Іван Неплюєв видали наказ про надання у володіння Григорію Суденському невеликого села Пліхутор. Річний дохід з цього села доходив до 100 рублів, що мало бути пенсією Григорія Суденського²⁰⁰. На жаль, у чолобитній немає більшої конкретики стосовно кількості населення у цьому селі або його точного місцезнаходження. Як привід для рішення про надання села у власність знову згадувалось «*полонное терпение*». Можна припустити, що досвід таємного радника Івана Неплюєва, який з січня 1721 до 1735 року був російським резидентом в Константинополі,²⁰¹ теж міг вплинути на прийняття такого рішення.

Однак передача села Пліхутор ніколи не була втілена. У п'ятому пункті чолобитної Григорій Суденський писав, що Сенат скасував це рішення і лише 18 листопада 1748 році видав новий наказ про виплату 50 рублів щорічно до смерті Григорія Суденського. У цьому пункті автор чолобитної скаржився на те, що за період свого проживання в Санкт-Петербурзі, з 20 вересня 1741 до 18 листопада 1748, він накопичив велику суму боргів, проте яку саме не

¹⁹⁸ Так само А3.

¹⁹⁹ Так само А1.

²⁰⁰ Так само А3

²⁰¹ Рудаков В. Неплюев, Иван Иванович *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.

уточнював²⁰². В опублікованому збірнику документів «Сенатский архив» нам не вдалося знати цей наказ або протокол засідання Сенату за 18 листопада²⁰³. Робити висновки про те, що Суденський помилився чи усвідомлено брехав є ризикованим, оскільки цей наказ може бути втраченим або досі неопублікованим.

Причини відмови у наданні села у власність Григорій не вказав. Проте ми можемо припустити, що причина криється у політичній турбулентності Російської імперії 1741 року. Ми не маємо точної дати рішення Кабінету міністрів, але вірогідно воно мало відбутися у проміжку між 20 вересням 1741 року, коли Григорій Суденський прибув до Санкт-Петербургу, до 12 грудня 1741 року, коли Єлизавета Петрівна розформувала цю державну установу²⁰⁴. Згаданий таємний радник і сенатор Іван Неплюєв після сходження на престол Єлизавети Петрівни потрапив під опалу та тимчасово втратив свої титули та володіння²⁰⁵. Логічно припустити, що їх рішення були переглянуті новою владою.

У шостому пункті Григорій Суденський згадав про свою чолобитну до генерала-рекетмейстера²⁰⁶ Івана Дівова у Москву. Він просив реєстр витрат, на основі якого зробив прохання про виплату в 400 рублів²⁰⁷. Цей реєстр існує, оскільки у Російському державному архіві давніх актів зберігається справа під назвою «*Произведение о пожитках капитана Суденского*»²⁰⁸. Цей документ датований 3 червням 1742 року, відтак чолобитна до генерала Дівова мала б бути до цієї дати. У сьомому пункті автор чолобитної підсумував своє

²⁰² ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А3

²⁰³ Сенатский архив. Том 7. Санкт-Петербург, 1903. с.412-423

²⁰⁴ Мякотин В. Кабинет, учреждение. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.

²⁰⁵ Рудаков В. Неплюев, Иван Иванович *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.

²⁰⁶ Генерал-рекетмейстер – чиновник, що приймав прохання та скарги в Російській імперії. Яновский А. Е. Рекетмейстер. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.

²⁰⁷ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А4

²⁰⁸ РГАДА Ф 248 О 28 Справа 73

прохання. Цікавим тут є те, що Григорій Суденський ширше описав власну мотивацію цієї чолобитної: «...дабы нижайший заплатил кому долженъ и нужды более претерпевать не мог и отпустить в мое отечество...»²⁰⁹. У чолобитній автор не написав, чому він хоче повернутися до Валахії.

Ми можемо припустити, що до цього кроку спонукала економічна ситуація у Російській імперії. У XVIII ст. Російська імперія, яка нарощувала обсяги торгівлі з західноєвропейськими країнами, підпала під ефект революції цін. Російський історик Борис Міронов розподілив XVIII століття на три періоди: 1701-1730, 1731-1760, 1761-1780. Саме у перший та третій період відбулися значний підйом цін: удвічі та втричі відповідно²¹⁰. Тим часом як заробітня плата офіцерського корпусу з часів Петра I до 1762 не піднімалась, а відтак купівельна спроможність впала²¹¹. Таким чином, Григорій Суденський дійсно міг опинитись у скрутному фінансовому становищі, оскільки про інший дохід, окрім пенсії на 50 рублів в рік, він не згадує. Окрім економічного чинника, міг зіграти роль сімейний, оскільки на Батьківщині могли проживати родичі, що могли його утримувати. На жаль, в чолобитній Григорій Суденський не вказав свій сімейний статус.

Завершальний восьмий пункт трохи пошкоджений, проте у ньому Григорій Суденський попросив передати цю чолобитну до Сенату²¹². На жаль, ця справа не містить копії рішення Сенату, що надсилалась до канцелярії Київської канцелярії в таких випадках. Наказ Сенату або протокол обговорення цього рішення теж знайти не вдалось²¹³. Тому подальша доля цієї справи нам невідома.

²⁰⁹ Так само А4

²¹⁰ Mironov B. Consequences of the Price Revolution in Eighteenth-Century Russia The Economic History Review, Vol. 45, No. 3, European Special Issue (Aug., 1992), p. 457

²¹¹ Mironov B. The Salaries of Officials and Officers in the Russian Empire p. 232

²¹² ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А4

²¹³ Сенатский архив. Том 8. Санкт-Петербург, 1903. С.100-181

Мета чолобитної полягала у тому, аби переконати Сенат та імператрицю Єлизавету Петрівну у наданні значної суми коштів, 400 рублів. Відповідно ця мета формувала структуру чолобитної, її основні аргументи та фокус уваги. У чолобитній Григорій Суденський виклав свою біографію у хронологічній послідовності, проте найбільша увага була виділена на перебування у Санкт-Петербурзі. На період з 1741 по 1748 роки в чолобитній виділено третій, четвертий, п'ятий та шостий пункти, що склало більше половини самого тексту. Відтак для відставного капітана головним було показати наскільки довго та важко він добивався обіцяних пільг.

Серед основних аргументів чолобитної на користь виплати фінансової допомоги можна виділити три. Перший – це лояльність та покірність. Григорію Суденському було вкрай важливо відмежувати себе від потенційних звинувачень у дезертирстві, а відтак у першому пункті він подав свою військову кар'єру та досить обширно показав захоплення у полон:

«по писменному гди [господина] генерала фельтмаршала и кавалера графа Миниха приказ взят и нижайшии в оного полку в военную походную канцелярию для перевода греческого ... и по возвращении от очаковской атаке напавшего белгородского ордою...взят в полон»²¹⁴

Таким чином, Григорій Суденський був взятий у полон під час виконання наказу графа Мініха. Покірність проявлялась також і в інших епізодах: кур'єрська робота у російського резидента Андрея Вешнякова²¹⁵, очікування дозволу на виїзд з Азову до Санкт-Петербургу від генерала князя Васілія Рєпніна²¹⁶.

Для переконання Сенату в необхідності надати кошти Григорій Суденський активно скаржився на своє здоров'я, яке сильно погіршилося унаслідок полону. Його тримали у залізних кайданах всі три роки в Єдікуле. Як наслідок, з його слів, Григорій міг пересуватися лише за допомогою

²¹⁴ ЦДІАК Ф 59 Справа 3999 А1

²¹⁵ Так само А1

²¹⁶ Так само А2

костилів²¹⁷. Через погане здоров'я та вік у 1741 році його відсторонили від служби²¹⁸. Цікавим тут є те, що свій точний вік Суденський не вказував у чолобитній. Ми можемо припускати, що йому мало б бути за 60 на момент написання чолобитної, оскільки на службу в імперське військо Григорій пішов ще у 1714 році²¹⁹. Таким чином, через свій похилий вік та слабке здоров'я пенсія від Сенату у 50 рублів на рік залишалася єдиним його доходом, якого вочевидь не вистачало.

Останній аргумент Григорія Суденського полягав у тому, що ці 400 рублів мали б бути оплатою за його службу під час полону. Військова колегія виплатила річний оклад прапорщика – 100 рублів²²⁰ та, вірогідно, пообіцяла виплатити 400 рублів. Проте ця обіцянка не була виконана і Григорій Суденський подав скаргу до генерал-рекетмейстера Івана Дівова з вимогою розписати всі витрати²²¹. Ця справа не пішла далі і уже 1761 році Григорій Суденський повторно просить виплатити ці гроші:

«Высочайшого Вашего Императорского Величества указа повелено было для моей крайней бедности з оставшегося при армии Вашего Императорского Величества при взятии мене в полон вышепоказанное время на 400 рублей возвратит...»²²²

Вибір слова «*возвратит*» в даному контексті не був випадковим, оскільки він вказував на обіцянку Військової колегії, яку указ Єлизавети Петрівни мав виконати.

Також варто звернути увагу на те, що наратив Григорія Суденського мав бути правдоподібним для канцелярії Київської губернії та Сенату. У самій справі немає додаткових документів, як-от паспортів, що могли підтвердити його історію. Проте у самій чолобитній надано багато інформації, яку чиновники могли перевірити з інших джерел. До прикладу, це імена різних

²¹⁷ Так само А1

²¹⁸ Так само А3

²¹⁹ Так само А1.

²²⁰ Так само А3.

²²¹ Так само А4

²²² Так само А4

можновладців: французький посол у Константинополі маркіз Вільньов та російський резидент Олексій Вешняков, генерал граф Мініх, генерал Василь Репнін, таємний радник Іван Неплюєв, генерал-рекетмейстер Іван Дівов. За потреби Сенату ці особи могли підтвердити історію Григорія Суденського. Примітним є те, що відставний капітан згадав людей, що за часів правління Єлизавети Петрівни були в опалі – генерала Мініха та таємного радника Івана Неплюєва. Також Григорій Суденський вказував досить чіткі дати перебування в Санкт-Петербурзі, проте не вказував чітких дат перебування та визволення з полону.

Григорій Суденський оминав непотрібні на його погляд моменти своєї біографії. До прикладу, у чолобитній або зверненні до канцелярії Київської губернії немає інформації про тогочасне місцезнаходження Григорія Суденського. Єдине, що ми можемо впевнено стверджувати, це те що він проживав на території Київської губернії, оскільки через неї Григорій Суденський звертався до Сенату та отримував фінансову допомогу. Вірогідно, він переїхав сюди, оскільки життя в імперській столиці було вкрай дорогим для нього: *«а с сентября 20 1741 по 1748 год ноября 18 числа чрез которое все то время для ходатайствования жил в Санкт-Петербурге ... и оттого многим занимал на пропитание...»*²²³. Питання проживання є для нас важливим, бо Григорій Суденський оминув також своїх кредиторів. Він не уточнював ні суму власного боргу, ні імена людей, яким він був винен гроші, ні їх кількість. Вірогідно, що кредитори проживали в імперській столиці, підтримували контакт з Григорієм Суденським з 1748 року і до 1761 року та очікували на повернення на коштів. Можемо припустити, що фактор боргів міг спонукати Григорія Суденського повторно вимагати виплату у 400 рублів.

З історії відставного капітана Григорія Суденського можна зробити декілька висновків. По-перше, сума та формат допомоги залежали не від

²²³ Так само АЗ

приписів імперського законодавства, а від senatorів або чиновників Військової колегії, які приймали рішення. На жаль, ми не можемо подивитись на логіку прийняття цих рішень через чолобитну Григорія Суденського. Проте сам факт того, що на одну і ту саму проблему Кабінет міністрів і Іван Неплюєв у 1741 році та Сенат у 1748 році знайшли різні рішення, вказує на те, що вони керувались не лише імперським законодавством.

Другий висновок полягає в тому, що успіх в отриманні допомоги великої мірою залежав від доступу до чиновників, що могли посприяти вирішенню проблеми. У випадку з Григорієм Суденським це проявляється вкрай драматично. Рішення про надання селища Пліхотор, з якого можна було б мати річний заробіток у 100 рублів, було прийняте приблизно за 4 місяці, від вересня до грудня 1741 року. Але внаслідок палацового перевороту рішення не було втілено у реальність, а відтак весь процес треба було починати заново. На отримання пенсії у 50 рублів від Сенату у Григорія Суденського уже пішло 7 років. Відповідно, він мав налагоджений контакт з кимось з Кабінету міністрів або ж з Іваном Неплюєвим, якого згадував окремо. Тим часом доступ до Сенату виявся обмеженим, тому стільки часу було витрачено. На обмеженість доступу до Сенату вказує також і те, що у 1742 році Суденський подав скаргу до генерал-рекетмейстера, аби отримати хоча б разову виплату за свою службу.

Крім того, Григорія Суденський не добивався цієї допомоги сам. Ті кредитори, які були згадані в чолобитній, могли бути цінними контактами для відставного капітана. Нагадаємо також, що Григорій Суденський починав свою кар'єру саме в Санкт-Петербурзькому драгунському полку. За час своєї тривалої служби у війську він міг назбирати достатньо впливових контактів в імперській столиці.

Інакше склалася доля мешканця міста Сорочинці Микити Малинки. Його справа складається з донесення миргородського полковника Федора Остроградського до Генеральної військової канцелярії, донесення Микити Малинки до полкової канцелярії, чернетки наказу Генеральної військової

канцелярії до миргородського полковника та сорочинського сотника, відповіді полковника Федора Остроградського на лист Генеральної військової канцелярії, скарги Микити Малинки на канцеляриста Ляховича, копії листа гетьмана Кирила Розумовського, доповіді полкової канцелярії до Генеральної військової канцелярії та допиту канцеляриста Ляховича. Оскільки в цій справі багато документів різних інстанцій, ми викладемо біографію Микити Малинки у хронологічному порядку.

Почати варто з того, що Микита Малинка не мав таке ім'я та прізвище зі свого народження. Точної дати і місця народження ми незабаром знаємо, проте у першому донесенні Микити Малинки від 3 вересня 1753 року написано наступне:

«Во время первого походу под город Ригу российским взят я низжайший малолетнимъ в плен в городе великороссийском в опеку и тамо тогожъ году куплен малороссийского миргородского полку полковимъ цѣлюрникомъ Иваномъ»²²⁴.

Перший похід на Ригу відсилає нас до облоги Риги військами Петра I у 1709-1710. Підозрюємо, що через свій малий вік він не знав за скільки його купив цирульник Іван. З короткого уривку донесення важко оцінити становище невільника у Гетьманщині, проте його заново хрестили²²⁵ та через якийсь час Микита одружився на Феодосії Малинці, донці сорочинського жителя Леонтія Малинки²²⁶. Досить прикметним тут є те, що Микита взяв прізвище дружини, бо навряд чи як невільник та іноземець він мати своє прізвище. Оскільки брат Феодосії, Самійло Малинка, був канцеляристом сорочинської сотенної канцелярії, підозрюємо, що родина Малинок мала високий статус у Сорочинцях. З огляду на це, шлюб Феодосії і Микити був явно не типовим.

Це був не останній поворот у житті Микити. У 1731 році помер його швагро Самійло і як наслідок Микита змінив його на посаді. На своїй новій

²²⁴ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 925 А. 2

²²⁵ Так само А2

²²⁶ Так само А2

посаді Микита виконував обов'язки кур'єра, оскільки був неграмотним²²⁷. Саме під час виконання своїх обов'язків у 1736 році, під час російсько-турецької війни, між Бузовою, Киселевою та Лузовою фортецями він був захоплений у полон татарами, що перетнули кордон²²⁸. Ці фортеці були частиною Української лінії – системи укріплень на півдні Гетьманщини від Сіверського Дінця до Дніпра²²⁹. Таким чином, ми можемо допустити, що Микита Малинка був взятий у полон вкінці жовтня 1736 року під час рейду шеститисячного татарського війська²³⁰. За дві неділі та три дні татари вели Микиту Малинку по різних містах у Кримському ханаті та продали турку Баки Бану у Кавушанах, що у Молдові, за 92 «леви турчинських»²³¹. Найбільш ймовірним є те, що під «левами турчинськими» розумілася срібна монета куруш, введена у обіг за часів султана Ахмеда III (1703-1730) вартістю 40 пара²³². Для порівняння за ту суму, яку заплатив Баки Бану за Микиту Малинку, можна було б купити 2208 окка²³³ борошна у Стамбулі першої половини XVIII сторіччя²³⁴ або ж середній будинок в Едірне у XVIII сторіччі²³⁵. Таким чином покупка невільника була досить коштовна.

Проте у рабстві в Кавушанах Микита Малинка пробув недовго: з останніх чисел листопада 1736 року до середини вересня 1737 року, тобто менше року²³⁶. Що саме робив Микита Малинка у полоні нам невідомо, проте він відзначив, що працював у окопах²³⁷. Перебуваючи у неволі, Микиті

²²⁷ Так само А2

²²⁸ Так само А2

²²⁹ Г. Заїка. Українська лінія. Київ, 2015. С. 11

²³⁰ В. Davies. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. London, 2011. P. 205

²³¹ Так само А3

²³² Огуй О. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови. *Історико-географічні дослідження в Україні*. №7, 2024. С. 250-252.

²³³ Окка – міра ваги у Османській імперії, що відповідає 1,2 кг.

²³⁴ Çakır C., Akkuş Y. Trade in Ottoman Istanbul. *History of Istanbul. Volume 6*. P.158-165

²³⁵ G. Karagedikli G. House prices in the Ottoman Empire: evidence from eighteenth-century Edirne. *Economic History Review*. 2020 p. 9

²³⁶ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 925 А. 3

²³⁷ Так само А.3

Малинці вдалося домовитись з Баки Бану про власний викуп та викуп козака Сокільської сотні Полтавського полку Василя Жовтого. За себе Микита заплатив 369 рублів, а за Василя – 197 рублів. Ще 4 рублі пішло на дорогу від Кавушан до Києва. Таким чином загальні витрати Микити Малинки становили 570 рублів. Оплата була здійснена у польських червонцях за допомогою київського купця Луки Садовського²³⁸.

Одразу постає питання про те, яким чином формувалася ціна. Логічно припустити, що викуп Малинки мав принести дохід Баки Бану, тому він мав бути більшим за ту суму, яку заплатили татарам. За 369 рублів у Києві в середині та в другій половині XVIII ст. можна було купити 18450 фунтів²³⁹ пшеничного борошна²⁴⁰. Таким чином ми маємо, що Микиту Малинку купили за суму еквівалентну до 2649,6 кг борошна, за ціною у Константинополі, а продали за суму еквівалентну до 7564,5 кг борошна, за ціною у Києві. Безумовно таке порівняння не є точним, проте воно дозволяє нам сказати, що викуп явно перевищував ціну покупки невільника. Тим паче це порівняння не враховує дохід від праці Микити Малинки та витрати на його утримування.

Також ціна викупу могла формуватися під тиском низки факторів: віку, статті, соціального статусу, заможності полоненого²⁴¹. В даному контексті впадає в око різниця між викупом Микити Малинки та Василя Жовтого, оскільки вона може показувати на ще один фактор – успішність перемовин між невільником та його власником. Як зазначає американський дослідник Браян Боек, в цих перемовинах сторони перебувають не в рівних умовах: полонений може змінювати або вигадувати інформацію про себе, аби мати перевагу, тим

²³⁸ Так само АЗ

²³⁹ Фунт – одиниця ваги, що з'явилась у Російській імперії в середині XVIII століття. 1 фунт дорівнює 0,41 кг. ФУНТ. *Енциклопедія історії України: Т. 10*. Київ, 2013. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Funt> (останній перегляд: 01.05.2026)

²⁴⁰ Сокирко О. «Ведлугъ порядку братерского». Бенкети київських ремісників другої половини XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. №7, 2019. С. 65

²⁴¹ Bоеck B. Identity as commodity: Tournaments of value in Tatar ransom business. *Russian History* №3. 2008. P. 259

часом як власник невільника може застосовувати силу, аби досягнути власної мети. Основними інструментами для власника в такому випадку були тортури, психологічний тиск, публічне приниження²⁴². Таким чином, соціальний статус Микити Малинки був вищим за Василя Жовтого в очах турка Баки Бану.

Але для Микити Малинки ситуація виглядала інакше: «...да при тому таможе будучого в неволе полку Полтавского мѣстечка Сокили Василя Жовтого сотником сокѣльским тамо назвавшегося... (підкреслення - наше)»²⁴³. Але вже на волі для Микити Малинки викрилась гірка правда: «...за викуп означенного козака денги с оного же козака исискивал точно и что оной козак холостой бил и неимѣл в себе никаких грунтов и бежал безвестно...»²⁴⁴. Таким чином, Василь Жовтий видавав себе за сотника перед Микитою Малинкою, аби переконати його заплатити за нього викуп. Вірогідно перед Бакі Бану Василь Жовтий представлявся кимось іншим аби зменшити ціну за свій викуп.

У донесенні Микита Малинка оминув інформацію про те, яким чином він зумів за майже рік зібрати 570 рублів. Можемо лише припустити, що кошти могла збирати його дружина Феодосія разом з іншими своїми родичами. Присутність в цій історії київського купця Луки Садовського вказує нам на те, що в даному випадку контакт полоненого зі своєю родиною міг підтримуватись.

Уже 11 жовтня 1737 року Микита Малинка і Василь Жовтий добралися до Києва та отримали паспорт від канцелярії Київської губернії²⁴⁵. Таким чином їх дорога від Кавушан до Києва зайняла декілька тижнів. Викуп у 570 рублів та економічні наслідки російсько-турецької війни 1735-1739 років сильно вдарили по статкам Микити Малинки, на що він скаржився у донесенні. Крім того, його старший син – Йосиф Малинка в цей час відбував

²⁴² Так само с. 263-264

²⁴³ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 925 А. 3

²⁴⁴ Так само А. 4

²⁴⁵ Так само А. 4

службу при миргородській полковій канцелярії і до 1744 року перебував на ній без винагороди²⁴⁶.

У 1752 році Йосиф Малинка отримує звання значкового товариша за свою службу в Миргородській полковій канцелярії. Але вже 3 травня 1752 року Йосиф помер. Виникла ситуація, в якій ніхто з його родини не міг зайняти його місце та виконувати обов'язки при полковій канцелярії. Микита Малинка вже був похилого віку та мав погане здоров'я, яке він пояснював перебуванням у полоні: *«търпение плъни от рукъ татарскихъ и турецкихъ теранское безбожное мучение в рукахъ и ногахъ и вседе крайне не чувствую и всегда болше в болъзни нежели здорвь»*²⁴⁷. Тим часом його молодший син, імені якого він вказав, не був повнолітнім. Саме смерть сина Йосифа, значкового товариша, а не власне перебування у полоні під час російсько-турецької війни, змусила Микиту Малинку шукати звільнення від повинностей.

Перше донесення Микити Малинки зберіглося неповним, тому ми не знаємо точно коли воно було написано та чиєю рукою. Проте вже у донесенні миргородського полковника Федора Остроградського ми знаходимо, що Микита Малинка подав своє прохання про звільнення від повинностей до полкової канцелярії 3 вересня 1753 року²⁴⁸. На маргіналії документу ми бачимо дату – 14 грудня 1753 року²⁴⁹. Оскільки ця дата написана іншим почерком, тому можемо припустити що, її написав уже канцелярист Генеральної військової канцелярії, коли отримав цей документ. Подібним почерком на маргіналіях написана дата і в копії наказу гетьмана Кирила Розумовського²⁵⁰.

Таким чином, справа Микити Малинки 4 місяці розглядалася на полковому рівні. Цей розгляд міг полягати у перевірці достовірності історії Микити Малинки. Цей процес залишився за кадром донесення полковника

²⁴⁶ Так само А. 4

²⁴⁷ Так само А. 5

²⁴⁸ Так само А. 1

²⁴⁹ Так само А. 1

²⁵⁰ Так само А. 9

Федора Остроградського, проте ми бачимо результат – полковник засвідчив достовірність донесення Микити Малинки²⁵¹. Варто відмітити, що полковник Федір Остроградський у своєму донесенні підкреслив дві причини прохання про допомогу: «полонное терпение» та смерть Йосифа Малинки²⁵².

Виглядає так, що наступною інстанцією був гетьман Кирило Розумовський, оскільки у справі зберіглася чернетка анонімного донесення. Автор цього документу коротко переказав донесення полковника Федора Остроградського. Цікавим є те, що на маргіналіях цієї чернетки написано дві дати: 21 та 22 січня 1754 року²⁵³. Можемо припустити, що чернетка була підготовлена 21 січня, а оригінал, який залишився у гетьмана Кирила Розумовського – 22 січня. Попри розбіжності в датах виглядає так, що на рівні Генеральної військової канцелярії справа Микити Малинки затрималась на місяць.

30 січня 1754 року донесення з Генеральної військової канцелярії разом з іншими документами дійшло на розгляд до гетьмана²⁵⁴. Кирило Розумовський прийняв рішення на користь Микити Малинки та звільнив його від повинностей до повноліття молодшого сина. Таке рішення було прийнято через перебування Микити Малинки у полоні та смерть його старшого сина. У своєму наказі гетьман не посилався на жодні інші нормативно-правові документи Гетьманщини або ж Російської імперії²⁵⁵. До Генеральної військової канцелярії наказ дійшов 22 лютого 1754 року²⁵⁶.

Проте далі відбувся ще один поворот в історії Микити Малинки. У справі зберіглося його друге донесення, яке дійшло до Генеральної військової канцелярії 2 вересня 1754 року²⁵⁷. У цьому донесенні Микита Малинка

²⁵¹ Так само А. 1

²⁵² Так само А. 1

²⁵³ Так само А. 7

²⁵⁴ Так само А. 9

²⁵⁵ Так само А. 9

²⁵⁶ Так само А. 9

²⁵⁷ Так само А. 12

скаржився на те, що сорочинський сотник Гончаренко досі примушував його виконувати повинності, оскільки до нього не дійшов наказ гетьмана Кирила Розумовського. Проте винним у цій ситуації Микита Малинка назвав канцеляриста миргородської полкової канцелярії Матвія Ляховиченка, який затримав цей наказ²⁵⁸. Примітним є те, що Микита Малинка написав чітку хронологію руху цього наказу: 22 лютого передали до Генеральної військової канцелярії²⁵⁹, 23 лютого²⁶⁰ його відправили до Миргорода, де він вже дійшов 3 березня²⁶¹. Перша дата збігається з датою написаної на копії наказу гетьмана, що зберігся у Генеральній військовій канцелярії, що може підтверджувати достовірність цієї хронології. Ця хронологія та пряме звинувачення Матвія Ляховиченка свідчать про те, що Микита Малинка намагався вирішити свою проблему на локальному рівні, бо інакше в нього не було б доступу до цієї інформації. Саме донесення написане сорочинським жителем Кирилом Підгорним, оскільки Микита Малинка був неграмотним²⁶². Оскільки почерк відмінний від першого донесення, припускаємо, що перший документ писала інша людина.

У відповідь на друге донесення Микити Малинки була сформована доповідь в Генеральній військовій канцелярії. Доповідь частково пошкоджена, відтак ми не знаємо, коли саме вона була написана. Проте там зберігся підпис автора: канцеляриста Дем'яна Петрашевич²⁶³. У доповіді Дем'ян Петрашевич коротко переказав проблему Микити Малинки. З доповіді нам стає відомо, що Микита Малинка передав своє друге донесення до Глухова через довірену особу²⁶⁴. Вірогідно до цієї доповіді були приєднані донесення Микити Малинки та чернетка листа від Генеральної військової канцелярії до

²⁵⁸ Так само А.13

²⁵⁹ Так само А. 12

²⁶⁰ В самому документі спочатку написали 25 лютого, потім виправили на 23. Так само А. 13

²⁶¹ Так само А. 13

²⁶² Так само А. 13

²⁶³ Так само А. 11

²⁶⁴ Так само А. 11

Миргородського полковника Федора Остроградського²⁶⁵. На маргіналії чернетки написано: «*отписано 1754 году февраля 23*»²⁶⁶, що збігається з хронологією, яку написав Микита Малинка. Таким чином цю чернетку могли використовувати як доказ того, що затримка відбулася саме на рівні Миргородської полкової канцелярії.

До нас не дійшла відповідь від Генеральної військової канцелярії, проте вона мала б бути, оскільки у справі є рапорт полковника Федора Остроградського з допитами Матвія Ляховиченка та Микити Малинки. Не всі деталі справи нам відомі, оскільки він не дійшов до нас у повному форматі. Вірогідною датою написання цього рапорту є 2 січня 1755 року²⁶⁷. Судячи з маргіналії нагорі аркушу, до Генеральної військової канцелярії цей документ потрапив 13 січня 1755 року²⁶⁸. З рапорту полковника ми дізнаємось, що приводом для скарги став конфлікт між сорочинським сотником Гончаренком та Микитою Малинкою. Гончаренко вимагав від Малинки знайти та забезпечити провіантом чотирьох робітників та відправити їх за Дніпро²⁶⁹. Малинка апелював до того, що подав донесення про звільнення себе від повинностей, про що сотник не знав. З рапорту ми також дізнаємось, що Генеральна військова канцелярія вимагала оштрафувати Матвія Ляховиченка на користь Микити Малинки²⁷⁰. На жаль, сума штрафу нам невідома.

У своєму допиті Матвій Ляховиченко не заперечував факт затримання наказу гетьмана, проте він наполягав на тому, що робив це за наказом²⁷¹. Канцелярист не сказав хто надав цей наказ, але ми припускаємо, що це міг бути миргородський полковник Федір Остроградський. Цю затримку Матвій Ляховиченко пояснив тим, що після смерті Йосифа, Микита Малинка жодних

²⁶⁵ Так само А.11-12

²⁶⁶ Так само А. 11

²⁶⁷ Так само А. 19

²⁶⁸ Так само А. 14

²⁶⁹ Так само А. 15

²⁷⁰ Так само А. 15

²⁷¹ Так само А. 18

повинностей для полкової канцелярії не виконував²⁷² і належних засобів для цього не мав²⁷³. Також під час допиту був згаданий козак Григорій Малинка, який міг приходитись родичем для Микити Малинки. Проти нього полкова канцелярія теж провадила слідство²⁷⁴, але стосовно чого, встановити неможливо, оскільки ця частина допиту дійшла до нас у пошкодженому стані. Таким чином, на думку Матвія Ляховиченка, Микита Малинка не мав об'єктивних приводів для скарги та діяв з інших мотивів: *«Никакого правильного резону не находится а какъ со всего видимо, тое онъ Малинка учинилъ з невежества, и еже дневногo пянства, и по науцению и наставлению здешнихъ некоторыхъ его Ляховичевихъ недоброхотов...»*²⁷⁵. Ми не знаємо, хто написав текст допиту, проте з цим текстом Ляховиченко ознайомився та поставив свій підпис²⁷⁶.

Змушує сумніватись у об'єктивності розслідування полковника Федора Остроградського те, що на своєму допиті 21 жовтня 1754 року Микита Малинка кардинально змінив свою позицію²⁷⁷. Запис його допиту досить скромний та містить лише зізнання Микити Малинку в тому, що він не відбував жодних загальних повинностей з часу смерті свого сина Йосифа. Оскільки Микита Малинка був неграмотний, за нього підписався заможний козак Григорій Селевченко²⁷⁸.

У підсумку миргородський полковник Федір Остроградський став на сторону канцеляриста Матвія Ляховиченка та вирішив його не карати штрафом²⁷⁹. Це рішення навряд чи було об'єктивним з декількох причин. По-перше, Матвій Ляховиченко працював у полковій канцелярії, а відтак мав

²⁷² Так само А. 17

²⁷³ Так само А. 18

²⁷⁴ Так само А. 18

²⁷⁵ Так само А. 18

²⁷⁶ Так само А. 19

²⁷⁷ Так само А. 17

²⁷⁸ Так само А. 17

²⁷⁹ Так само А. 19

більший вплив на полковника, ніж житель Сорочинців Микита Малинка. По-друге, допити Ляховиченка та Малинки відрізняються за обсягом та структурою. Допит Ляховиченка займає три сторінки, тим часом як Малинки всього лише половину сторінки. На своєму Матвій Ляховиченко надав чітке пояснення затримки документів, прикрившись наказом згори, поставив під сумнів твердження Малинки про виконання ним повинностей після смерті старшого сина та навіть надав мотив для Малинки писати скаргу на нього. Тим часом у доповіді Малинки нічого крім визнання того, що він не виконував повинностей після смерті Йосифа, немає. Таким чином, Микита Малинка не надав контраргументів закидам Матвія Ляховиченка. Лаконічний допит Микити Малинки можна було б пояснити тим, що свою позицію він виклав у донесенні, проте у тому тексті він не надав жодних переконливих аргументів щодо вини Матвія Ляховиченка. І наостанок, слідство не залучило свідчень третіх осіб, які б могли підтвердити чи спростувати слова Микити Малинки та Матвія Ляховиченка.

Отже, на прикладі історії Микити Малинки ми можемо простежити процес отримання пільг після повернення з полону. Його справа розглядалася півтора роки: від 3 вересня 1753 до 13 січня 1755 року, на трьох рівнях: полкова канцелярія, Генеральна військова канцелярія та гетьман. Виглядає так, що найбільш вплив на перебіг справи мав миргородський полковник Федір Остроградський. Саме він засвідчив донесення Микити Малинки про свій полон та смерть його сина Йосифа²⁸⁰ та вирішив не накладати штраф на канцеляриста Матвія Ляховиченка за затримку наказу гетьмана²⁸¹.

Як і у справі Григорія Суденського, Микита Малинка мав покладатися на свої власні зв'язки для отримання допомоги. Першочергово це ті люди, які допомогли йому написати донесення: мешканець Сорочинців Кирило Підгорний, козак Григорій Селевченко та невідома людина, що писала перше

²⁸⁰ Так само А. 1

²⁸¹ Так само А. 19

донесення. Вочевидь Микита Малинка мав зв'язки і в полковій канцелярії, оскільки у своєму другому донесенні він подав чітку хронологію руху цієї справи з Генеральної військової канцелярії до полкової. Відтак мусили бути люди, що надали йому цю інформацію. Крім того, це донесення було відправлено одразу у Глухів за допомогою довіреної особи. Ці зв'язки могли з'явитись через соціальний статус родини Малинок та призначення Йосифа Малинки значковим товаришем. Ця когорта людей могла мати конфлікт з канцеляристом Матвієм Ляховиченком і використати ситуацію з Микитою Малинкою у власних інтересах. Про це власне підозрював і сам Матвій Ляховиченко.

На відміну від справи Григорія Суденського, Микита Малинка подав прохання про скасування повинностей не одразу після виходу з полону, а через 15 років. З цього, а також з викупу себе та Василя Жовтого, випливає те, що родина Малинок була досить заможною та не потребувала допомоги. Попри таку різницю в часі Микита Малинка досить широко описував свій досвід перебування у полоні. Також він написав безліч деталей: суму викупу, місце, де його схопили та де утримували, ім'я власника, час перебування у Кавушанах та скільки днів його водили по різних містах Кримського ханату. Така точність, особливо після 15 років, насторожує. Деяка частина інформації, як-от дати або місце перебування у полоні, могла бути записані у паспорті, виданим київським губернатором Семеном Сукіним. Цей паспорт міг зберегтись у Микити Малинки та стати джерелом інформації для донесення.

З хронології біографії Микити Малинки стає очевидним, що мотивом для отримання допомоги була смерть його старшого сина значкового товариша Йосифа Малинки. Проте у першому донесенні Микита Малинка приділяє куди більшу увагу саме своєму власному досвіду перебуванні у полоні. Тобто смерть власного старшого сина не була достатнім приводом в очах управлінців Гетьманщини і вірогідно саме тому, Микита Малинка долучив до наративу свою історію перебування у полоні. Це у свою чергу свідчить, про те, що попри

неграмотність, Микита Малинка розумів, що саме біографія його родини переконає гетьмана звільнити його від повинностей. Це є вірогідним, враховуючи зв'язки його родини та роботу Микити Малинки в якості кур'єра для Миргородської полкової канцелярії.

Наостанок ми розглянемо справу козака Гельмязівської сотні Переяславського полку Никифора Яременка. Його справа коротша за попередні та містить у собі донесення Никифора Яременка до Генеральної військової канцелярії, чолобитна Никифора Яременка до імператриці Єлизавети Петрівни, паспорт від донського отамана Данила Єфремова, копія указу Єлизавети Петрівни щодо надання козацтва Івану Михайлову та чернетка листа до переяславського полковника Андрія Сулими щодо звільнення від податків Никифора Яременка. Залишається загадкою, яким чином указ від 1743 року про надання козацтва Іванові Михайлову за перебування у турецькому полоні опинився у справі Никифора Яременка, що розглядалася у 1749 році.

З чолобитної до Єлизавети Петрівни ми дізнаємось, що Никифор Яременко народився і жив у селі Чопилів Гельмязівської сотні Переяславського полку і був виборним козаком²⁸². Тут варто зазначити, що у 1735 році відбулася реформа за ініціативи намісника Малоросії князя Алексея Шаховського. Реформа полягала у тому аби створити боєздатну та забезпечену армію з реєстрових козаків. Козаків почали ділити на виборних та помічників, а в основі поділу був майновий ценз. Виборні козаки відповідно теж поділялися між собою відповідно до рівня власних статків²⁸³. З чолобитної Никифора Яременка важко судити про його статки, проте його статус як виборного козака свідчить про можливість забезпечити себе усім необхідним для війни.

²⁸² ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 2

²⁸³ Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ, 2023. С. 318-324

У 1738 році Никифор Яременко разом з іншими козаками свого полку брав участь в невдалому поході на Дністер, який завершився полонем для нього та його товаришів.²⁸⁴ У своїй чолобитній Никифор Яременко не надав деталей цього походу. Але скоріш за все він мав на увазі похід на Дністер на чолі з генералом Буркхардом фон Мінніхом²⁸⁵. Примітним є те, що у паспорті від донського отаман Данила Єфремова є більш точна інформація. Відповідно неї Никифор Яременко був взятий у полон під Бендерами²⁸⁶. Оскільки копія паспорту була приєднана до чолобитної, деталі захоплення у полон могли не уточнювати. Тому підозрюємо, що Никифора Яременка захопили у полон у травні 1738 року.

Далі цілий рік Никифора Яременка возили по різних містах Османської імперії, аж поки у 1739 році він не опинився у Константинополі²⁸⁷. У полоні козак перебував 8 років і в 1747 році був визволений російським резидентом Андрієм Неплюєвим²⁸⁸. Деталі маршруту додому детально описані у паспорті. Никифор Яременко морем добрався з Константинополя до Кафи, а звідти на кораблі місцевого жителя Магомета до Черкаська. З Черкаська Никифор Яременко вийшов 28 червня 1747 року, оскільки це була дата видачі паспорту²⁸⁹.

Вірогідно вже у 1748 році Никифор був у своєму рідному селі, оскільки він згадував проведену ревізію²⁹⁰. Після повернення з полону Никифор успадкував від свого двоюрідного брата Петра Яременка половину його двору разом з хатиною. По результатам ревізії Никифор був записаний у помічники. Таким чином, у наслідок довготривалого перебування у полоні Никифор

²⁸⁴ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 2

²⁸⁵ В. Davies. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*. London, 2011. P. 213

²⁸⁶ ЦДІАК Ф 51 О1 Справа 441 А. 3

²⁸⁷ Так само А. 2

²⁸⁸ Так само А. 2

²⁸⁹ Так само А. 3

²⁹⁰ Так само А. 3

Яременко втратив свої статки та соціальне становище, що могло спонукати до пошуку допомоги від держави.

Чолобитна до імператриці Єлизавети Петрівни і донесення до Генеральної військової канцелярії були написані 7 січня 1749 року²⁹¹. Сам Никифор Яременко був неграмотним, відтак обидва документи написав писар Переяславського полкового суду Іван Решутко²⁹². Козак села Іванівки Березанської сотні Пилип Тищенко підписав чолобитну замість Никифора²⁹³. У донесенні Никифор Яременко просив розглянути його чолобитну. Примітним є те, що в якості свідка він запропонував свого дядька, канцеляриста Генеральної військової канцелярії Івана Андрієвського²⁹⁴.

Вже 27 лютого 1749 року було відправлено оригінал листа до переяславського полковника Андрія Сулими та гетьманського сотника Йосифа Тоцького²⁹⁵. У цьому листі місцеву козацьку старшину інформували про рішення імператриці Єлизавети Петрівни звільнити Никифора Яременка від повинностей та податків на 5 років²⁹⁶. Таким чином розгляд справи відбувся неймовірно швидко – всього лише за два місяці.

В якійсь мірі справа Никифора Яременка повторила шаблон, що ми вже простежили в історіях Григорія Суденського та Микити Малинки. Никифор так само використовував наявні в нього зв'язки для отримання допомоги від держави. Канцелярист Іван Андрієвський, згаданий у донесенні, міг посприяти такому швидкому вирішенню справи. Як і для інших, Никифорові треба було довести правдивість своєї історії, відтак він надав копію паспорту від отамана Данила Єфремова та згадав свого дядька в якості свідка.

²⁹¹ Так само А. 1, А. 7

²⁹² Так само А. 1, А. 7

²⁹³ Так само А. 7

²⁹⁴ Так само А. 1

²⁹⁵ Так само А. 5

²⁹⁶ Так само А. 5

Таким чином, на прикладі справ Григорія Суденського, Микити Малинки та Никифора Яременка ми побачили як відбувався процес отримання допомоги (грошової допомоги або звільнення від податків). Цей процес міг тривати як дуже швидко, що ми побачили на прикладі Никифора Яременка, так і розтягуватись на десятиліття, як у випадку Григорія Суденського. Попри різні статуси ми простежуємо спільні риси в їх справах. Так чи інакше всі троє мали зв'язки з впливовими особами в бюрократичному апараті та активно їх використовували. Також всі троє у своїх наративах ставили акценти на втраті здоров'я та коштів унаслідок полону, хоча як у випадку Микити Малинки, це могло бути перебільшенням.

Висновки

У XVIII сторіччі Східна Європа пережила багато геополітичних трансформацій, у тому числі: експансія Російської імперії, поразки Османської імперії та ліквідація Кримського ханату. Опинившись у нових умовах ринок работоргівлі в Османській імперії почав адаптуватися. Використання рабів стає все більш дорогим, а відтак недоцільним у землеробстві чи в ремеслі. Проте з іншого боку вона залишилось індикатором статусу та престижу, а відтак деякий попит на рабів все ще залишався. Впровадження нових міжнародних норм про звільнення полонених відбувалося вкрай повільно, і навіть після укладання Белградського мирного договору 1739 року практика викупу залишалась поширеною.

Основним напрямком людоловства став Кавказ, тим часом як частка полонених зі Східної Європи почала зменшуватись. Це простежується і в нашій статистиці, де вихідці з Грузії становлять 42% від усіх полонених, що поверталися через Київ. З іншого боку, захоплення полонених з терен Гетьманщини не було повністю зупиненим, а радше видозміненим. Якщо раніше, татарські набіги сягали углиб територій, то тепер захоплення полонених відбувалось під час вилазок біля кордону або ж під час протидії військам Гетьманщини та Російської імперії на своїх територіях.

Загроза набігів залишалась актуальною у XVIII ст., а відтак потребувала реакції від Російської імперії та Гетьманщини. Протидія проявлялась у трьох речах: розбудові нового війська, побудові мережі фортець та закріплення контролю над кордоном. Розбудова війська дала свої плоди у війні 1768-1774 років, коли Російська імперія завдала нищівної поразки Османській імперії. Ефективність розбудови Української лінії простежується в нашій вибірці, в якій ми не знайшли випадків того, аби люди потрапляли у полон далеко від кордону з Кримським ханатом.

Правова рамка повернення полонених у Російській імперії виглядала наступним чином. У її основі знаходилось Соборне Уложення 1649 року, яке

регламентувало збір податку на викуп полонених, звільнення від податків для представників різних соціальних станів, що повертались з полону. У XVIII столітті попри проби створити новий кодекс, заміни Соборного Уложення не відбулось. Відтак питання, які постали згодом і, відтак, не охоплювались Соборним Уложенням, вирішувались окремими рішеннями Боярської Думи, Сенату або імператорськими указами. Таким чином, стосовно полонених Російська імперія діяла не системно, а реагуючи на конкретні проблеми.

Повернення з полону несло в собі ризики. Це як небезпеки, що чатували на дорогах додому, так і беззахисність перед державою. До отримання паспорту полоненого могли утримувати під караулом, доки не знайшлись свідки, що підтвердять його полон, як було у випадку з козаком Федором Карпенком. Відтак умови життя вдома після повернення мали переважити ризик під час дороги та умови життя в полоні, аби людина наважилась на втечу. На це рішення могло вплинути існування родинних та соціальних зв'язків, які б могли утримувати полоненого деякий час.

Повернувшись додому, полонений мав можливість отримати допомогу у вигляді виплат або ж звільнення від служби та податків. Проте ця можливість була обмежена соціальним станом полоненого та його зв'язками в бюрократичному апараті Гетьманщини та Російської імперії. Ці зв'язки були необхідні для того, аби рішення було прийнято на користь полоненого та відносно швидко. Прикметним є те, що соціальний стан полоненого впливав на те, куди він звертався за допомогою. Таким чином виникає деякий парадокс: полонений, що повернувся, зазнав значних фінансових втрат, що позначалося на його соціальному становищі та зв'язках. Але ці ж самі зв'язки були вкрай необхідні для того, аби отримати допомогу та покращити свій статок.

Полонені, аби отримати пільги від держави, піддавали змінам свої наративи про досвід у полоні. Переважно це робилось писарями канцелярій, оскільки більшість полонених були неграмотними. Важливим для полонених було показати свою лояльність до держави. Відтак ми не фіксуємо у джерелах

жодного випадку звільнення полоненого його рабовласником, хоча така практика існувала та заохочувалась нормами ісламу. У своїх чолобитних полонені, які просили допомогу від держави, акцентували увагу на тому, що вони потрапили у полон під час виконання наказів, перебуваючи на службі в армії.

Список літератури та джерел

Неопубліковані джерела:

1. РГАДА Ф.248 О.28 Спр.73 (Произведение о пожитках капитана Суденского)
2. ЦДІАК Ф.51 О.1 Спр.1519 (Справа про повернення з татарського полону через міста Смірну, Амстердам і Кронштадт жителя м. Остап'є Миргородського полку Стефана Калитенка)
3. ЦДІАК Ф.51 О.1 Спр.1721 (Справа про звільнення на рік від військової служби козака Герасима Солоненка)
4. ЦДІАК Ф.51 О.1 Спр.441 (Справа про звільнення на чотири роки від військової служби козака Микифора Яременка)
5. ЦДІАК Ф.51 О.1 Спр.64 (Справа про видачу паспорта на проживання в Лівобережній Україні та подорожних на проїзд вихідцям з турецького полону Василю Петрову з дочкою, відставному солдату Михайлу Ісаєву та ін. особам)
6. ЦДІАК Ф.51 О.1 Спр.925 (Справа про звільнення від військової служби і повинностей жителя с. Сорочинці Микити Малинки, який повернувся з татарського полону)
7. ЦДІАК Ф.51 О.2 Спр.23 (Справа про відправку до місця народження в с. Гриньки Чигрин-Дібровської сот. Лубенського п. Дмитра Хруленка, який втік з татарського полону)
8. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.10994 (Промеморія Малоросійської колегії про перевірку свідчень жителя с. Бодаква Лохвицької сот. Лубенського п. Федора Карпенка, який повернувся з турецького полон)
9. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.12564 (Справа про доручення Чернігівській полковій канцелярії підшукати вакансію отамана і звільнити його дім від постоїв і загальнонародних повинностей козаку Березинської сотні Василю Абрамовському, який повернувся з турецької неволі)
10. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.12804 (Справа про звільнення від повинностей і військової служби дому козака Царичанської сотні Гордія Козачинського на три роки в зв'язку з його довголітнім перебування в татарському полоні)
11. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.12824 (Справа про звільнення від податків і повинностей козака с. Воробіївки Вервинської сотні Прилцького полку Івана Кузьменка на 2 роки в зв'язку з довголітнім перебуванням у турецькому полоні)
12. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.12892 (Справа про повідомлення в Полтавську полкову канцелярію про повернення з татарського полону жителя м. Білики Василя Бузувченка)
13. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.15368 (Справа про звільнення козака Кобеляцької сотні Полтавського полку Олексія Завезюненка від служб, податків і повинностей на шестирічне перебування його в турецькому полоні)

14. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.16481 (Справа про видачу паспортів на проїзд до Москви грузинам Миколі Кондрееву, Петру Лашилазеву, Івану Лацабизову, Петру Хинкарову, які вийшли з татарського полону)
15. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.19416 (Паспорт виданий Київською губернською канцелярією втікачу з татарського полону грузину Василю Андрієву для повернення в Грузію через Москву і Астрахань)
16. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.3079 (Указ гетьмана Данила Апостола Ніжинському полковнику Івану Хрущову про розслідування скарги козака м. Новомлинськ Грицька Половинки на свою дружину за продає нею майна під час його перебування в турецькому полоні)
17. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.4490 (Справа про видачу паспорту грузину Григорію Гордієнку, який повернувся з турецького полону, на проїзд в Грузію)
18. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.5342 (Справа про поселення в м. Ропськ Стародубського полку Павла Резанова , який повернувся з турецького полон)
19. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.9611 (Справа про звільнення від повинностей і податків двору Дмитра Шостака жителя Березинської сотні Чернігівського полку за його десятирічне перебування в турецькому полоні)
20. ЦДІАК Ф.51 О.3 Спр.9681 (Справа про з'ясування належності вихідця з турецького полону Павла Царгородського до Гадяцького полку)
21. ЦДІАК Ф.51 О1. Спр.103 (Справа про розслідування про обставин продажу у татарську неволю)
22. ЦДІАК Ф.59 Спр.1405 (Дело о нахождении в Турции и Польше русских пленных)
23. ЦДІАК Ф.59 Спр.2385 (Дело о выдаче паспортов вышедших из турецкого и татарского плена украинцев, грузин и армян)
24. ЦДІАК Ф.59 Спр.2881 (Дело о переходе из магометанского в православное вероисповедание бежавшего из турецкого плена жителя м. Городища Даниленка Терентия)
25. ЦДІАК Ф.59 Спр.2882 (Промемория Киевской духовной консистории)
26. ЦДІАК Ф.59 Спр.3521 (Атестат о состоянии здоровья вышедшего из татарского плена грузина Атамадехнана)
27. ЦДІАК Ф.59 Спр.3723 (Дело об отсылке гр. Девизром к киевскому вице-губернатору Власьеву бежавших из татарского плена уроженцев г. Тифлиса Гурже И., Петрова И., Бирова П., Варганова Г. И др.)
28. ЦДІАК Ф.59 Спр.3725 (Дело о выдаче паспорта на проезд на прежнее местожительство в г. Тифлис бежавшему из татарского плена грузину Бирюкову Е.)
29. ЦДІАК Ф.59 Спр.3726 (Дело о выдаче паспортов в г. Тифлис и г. Нежин бежавшим из татарского плена грузину Давыдову В. И Петрову С.)
30. ЦДІАК Ф.59 Спр.3727 (Паспорт, выданный возвратившимся из татарского плена грузинам Мамулинам и Петрову И., на проезд от г. Киева до г. Тифлиса)

31. ЦДІАК Ф.59 Спр3999 (Прошение бывшего в плену капитана Суденского Г. О выдаче жалования за время пребывания в плену)
32. ЦДІАК Ф51 О3 Спр2805 (Супліка жителя м. Прилуки Петра Михайленка і указ гетьмана прилуцькому полковому обозному про виплату грошей за найм в Низовий похід за час перебування в татарському полоні в 1725р.)
33. ЦДІАК Ф51 О3 Спр3508 (Супліка жителя м. Вороніж Ніжинського полку Гаврила Долрошенка гетьману Данилу Апостолу і універсал гетьмана про звільнення від податків та повинностей в зв'язку з довголітнім перебуванням в татарському полоні.)

Опубліковані джерела:

1. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів /АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. И. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. - К.: Наук. думка. 1993
2. Договоры России с Востоком политические и торговые./ упоряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869
3. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 10. Москва, 1956.
4. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 8 (1). Москва, 1948.
5. Полное собрание законов Российской империи. Том 1. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825
6. Полное собрание законов Российской империи. Том 12. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
7. Полное собрание законов Российской империи. Том 14. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
8. Полное собрание законов Российской империи. Том 17. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825
9. Полное собрание законов Российской империи. Том 2. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
10. Полное собрание законов Российской империи. Том 4. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
11. Полное собрание законов Российской империи. Том 5. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
12. Полное собрание законов Российской империи. Том 9. / упоряд. М. Сперанский. Санкт-Петербург, 1825.
13. Российское законодательство X-XX веков. Законодательство периода становления абсолютизма. / упоряд. А. Маньков. Москва: Юридическая литература, 1986
14. Сенатский архив. Том 7. Санкт-Петербург, 1903.
15. Сенатский архив. Том 8. Санкт-Петербург, 1903

Монографії:

1. Aksan V. Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged. New York: Taylor & Francis, 2007. 599 p.

2. B. Davies. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*. London, 2011. 312 p.
3. Barkey K. *Empire of difference the ottomans in comparative perspective*. 2008
4. Boeck B. J. *Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*. New York: Cambridge University Press, 2009. 270 p.
5. Cracraft J. *The revolution of Peter the Great*. Cambridge: Harvard university press, 2003
6. Hakan Erdem Y. *Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909*. Oxford, 1996. 219 p.
7. Horn M. *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*. Wrocław. 300 s.
8. Hughes L. *Russia in the age of peter the great*. 1988. 602 p.
9. Kollmann. N. *The Russian Empire 1450–1801*. Oxford, 2017.
10. Peirce L. *A Spectrum of Unfreedom: Captives and Slaves in the Ottoman Empire*. Budapest, 2021. 125 p.
11. Smiley W. *From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. New York: Oxford University Press. 283 p.
12. Taki V. *Tsar and Sultan. Russian encounters with Ottoman empire*. London, 2016. 305 p.
13. Whisehunt W. *In Search of Legality. Mikhail M. Speranskii and the codification of Russian Law*. New York, 2001. 146 p.
14. Witzenkath C. *The Russian Empire, Slaving and Liberation, 1480–1725. Trans-Cultural Worldviews in Eurasia*. Berlin, 2022. 316 p.
15. Г. Заїка. *Українська лінія*. Київ, 2015. 92 с.
16. Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. пер. В. Швед. Київ, 2005. 380 с.
17. Миронов Б. *Российская империя: от традиции к модерну. Том 2. Санкт-Петербург: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. 912 с.*
18. Сокирко О. *Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764*. Київ, 2023. 910 с.
19. Сусликов В. *«Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело до історії Півдня України XVIII ст*. Донецьк: «Світ книги», 2013. 203 с.

Статті:

1. Aksan V. *Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War*. *War in History*. Vol. 5, No. 1 (January 1998).
2. Boeck B. *Identity as commodity: Tournaments of value in Tatar ransom business*. *Russian History* №3. 2008.
3. Çakır C, Akkuş Y. *Trade in Otoman Istanbul*. *History of Istanbul*. Volume 6. P.158-165
4. Canbakal H, Filiztekin A. *Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460–1880*. *International Labor and Working-Class History*. № 97, Spring 2020

5. Charnysh V, Lall R. Consequences of the Black Sea Slave Trade: Long-Run Development in Eastern Europe. *American Political Science Review*. Published online 2026:1-23.
6. Davies B. The Prisoner's Tale: Russian Captivity Narratives and Changing Muscovite Perceptions of the Ottoman–Tatar *Dar-al-Islam*. *Eurasian Slavery, Ransom and Abolition in World History, 1200–1860*, ed. Christoph Witzentrath, 2015.
7. Gliwa A. How Captives were taken: The Making of the Tatar Slaving Raids in the Early Modern Period. *Slavery in the Black Sea Region, c. 900-1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*. Leiden, 2021. P. 187-249
8. Halenko O. Towards the character of Ottoman policy in the northern Black sea region after the treaty of Belgrade (1739). *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 18 (79)*. 1999. №1. 101-112 p.
9. Karademir Z. The janissaries in the social and economic life of Rum (Sivas) province in the middle of the 18th century. *The Journal of International Social Research*. Vol.7 № 29.
10. Karagedikli G. House prices in the Ottoman Empire: evidence from eighteenth-century Edirne. *Economic History Review*. 2020
11. Kizilov M. Polish Slaves and Captives in the Crimea in the Seventeenth Century. *Acta Orientalia Hungaricae*. №73, 2020. P. 251-265
12. Kolodziejczyk D. Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries. *Oriente Moderne*. № 25 P. 149-159
13. Krolikowska N. Social status, Living Conditions, and Religiosity of Slaves from the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Crimean Khanate in the 17th Century
14. Mironov B. Consequences of the Price Revolution in Eighteenth-Century Russia *The Economic History Review, Vol. 45, No. 3*, European Special Issue (Aug., 1992),
15. Mironov B. The Salaries of Officials and Officers in the Russian Empire
16. Özkoray H. G. Chapter 14: Slavery in the Ottoman Empire. Ed. J. Schiel; D. Pargas. *The Palgrave Handbook of Global Slavery*, Palgrave Macmillan; Springer International Publishing,
17. Peradze K. Georgian Slaves in Ottoman Tripoli (18-19th centuries). *International Black Sea Journal Social Sciences*. 2019. P. 346-349
18. Pintner W. The Burden of Defense in Imperial Russia, 1725–1914. *Russian Review*, Vol. 43, No. 3 (Jul., 1984)
19. Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. 1-18 p
20. Spyropoulos Y. Slaves and Freedmen in 17th- and Early 18th-Century Ottoman Crete. *Turcica*, №46, 2015

21. Tairova-Yakovleva T. Peter I's Administrative Reforms in the Hetmanate during the Northern War. *Harvard Ukrainian Studies*. Volume 31 (Number 1-4), 2009-2010 P. 29-35
22. Toledano E. R.. Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period. *The Cambridge World History of Slavery*, Vol. 3 (1420-1804), Cambridge University Press, 2011
23. Toledano E. R.. *The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1800): A Framework for Research*. Middle Eastern Politics and Ideas: A History from within. London, 1997.
24. Wagner V. “Free like other freeborn people” or just another form of dependency? Questioning the situation of manumitted slaves in early modern Istanbul. Working Paper of Bonn Center for Dependency and Slavery Studies. 2022/06.
25. White J. Slavery, Freedom Suits, and Legal Praxis in the Ottoman Empire, ca. 1590–1710. *Comparative Studies in Society and History* (2023), 1–31
26. Yaşa F. From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate. *Slavery & Abolition*. 2023. Vol. 44 №4. 784-804 p
27. Аракчєєв В.А. ХОЛОПИ. Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2021. - 773 с.. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Kholopy> (останній перегляд: 19.05.2026)
28. Вирський Д.С. БАЙРАМ. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В Київ, 2003. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Bajram> (останній перегляд: 12.05.2026)
29. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі. *Український історичний журнал* №6, 2003. С. 52-68.
30. Лавров А. «Полоняники» как социальная группа. Правовой статус и интеграция бывших военнопленных в Московском государстве. *Cahiers du monde russe*. 2010. №51/2-3
31. Мякотин В. Кабинет, учреждение. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.
32. Огуй О. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови. *Історико-географічні дослідження в Україні*. №7, 2024. С. 250-252.
33. П. Сас. Військові канцеляристи. *Історія української культури у 5 томах*. Том 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Ред. Б. Патон. Київ, 2003.
34. Рудаков В. Неплюев, Иван Иванович *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*. Санкт-Петербург, 1890—1907.
35. Сокирко О. «Ведлугь порадку братерского». Бенкети київських ремісників другої половини XVIII ст. Місто: історія, культура, суспільство. №7, 2019.
36. Черкас Б.В. ДРАГУНИ. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ:

В-во "Наукова думка", 2004.<http://www.history.org.ua/?termin=Draguny> (останній перегляд: 21.04.2026)

37. Яновский А. Е. Рекетмейстер. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890—1907.

Кваліфікаційні роботи:

1. Школовий А. Повернення полонених у взаєминах між Російською імперією та Кримським Ханатом першої половини XVIII століття (на матеріалах міжнародних договорів та слідчих комісій). Кваліфікаційна робота на здобуття академічного ступеня бакалавра, НаУКМА. Київ, 2024. 53 с.

Електронні ресурси:

1. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Abo#ref238749>. (дата звернення: 20.03.2026)
2. Hambley G. Waning of the Devshirme System. <https://www.ebsco.com/research-starters/history/waning-devshirme-system#full-article>. (Дата звернення 17.05.2026)
3. Ісламські свята. <https://umma.in.ua/ua/node/1904> (дата звернення: 11.05.2026)
4. ФУНТ. Енциклопедія історії України: Т. 10. Київ, 2013. URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Funt> (останній перегляд: 01.05.2026)
5. Шуст Р.М. РУБЛЬ. Енциклопедія Історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Rubl> (останній перегляд: 19.03.2026)